

II. Mahmut Döneminde (1833-1837) İstanbul Nüfusu ve Nüfus Hareketleri

Mustafa Mesut Özekmekçi*

Istanbul's Population and Population Movements during the Reign of Mahmud II (1833-1837)

Abstract ■ After the abolition of the Janissary Corps, the Ottoman state undertook many new initiatives to keep its capital city of Istanbul under control. One of the most important of the central administration's initiatives to maintain public order in the city was the collection of detailed information on the population and urban dynamics of Istanbul. For this reason, after the census conducted in 1829, deaths, births, settlements in and departures from Istanbul, and travels to the provinces began to be recorded monthly to track demographic changes in the population. These reports, called, were submitted to Sultan Mahmut II, who was very interested in the subject. In this study, firstly, the census methods and practices of the Ottoman Empire in the first half of the 19th century are explained in general terms. Then differences between the censuses conducted in Mahmut II's Istanbul and those conducted throughout the rest of the empire are emphasized. Finally, information is given about the census years in the capital, and the reports of 1833, 1834, 1835, and 1837 are analysed. The population of Istanbul, which had more than 350,000 inhabitants in 1829, was around 310,000 in 1833. Between 1833 and 1835, the capital's population increased steadily, mainly due to the massive immigration of single men who came to the city in search of work. Likely due to the plague that broke out in mid-1834, migration to the city then decreased and deaths increased, and by 1837 the capital's population had fallen even behind that of 1833.

Keywords: II. Mahmut, Istanbul, Population, Census, Demographics.

* Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi.

Giriş

Bu makalede ilk olarak Osmanlı'da modern devletin doğası gereği 19. yüzyılın ilk yarısında yapılmaya başlanan nüfus sayımları ve sonrasında tespit edilebilen belgeler vasıtasıyla 1833-1837 yılları arasında İstanbul'daki nüfus hareketliliği genel hatlarıyla ortaya konulmaya çalışılacaktır. Söz konusu yıllara ait istatistikler, kentteki erkek nüfusun yanında doğum ve ölümleri, kente yerleşenleri, şehirden ayrılan/gönderilenleri ve İstanbul'dan taşraya yapılan gidiş-gelişleri göstermektedir. Başkentteki etnik ve dini yapıya göre sınıflandırılmış bu bilgiler vasıtasıyla ilgili dönemde kentteki erkek nüfusun artış-azalışı görülebilmekte ve toplam nüfusa dair tahmin yapma fırsatı doğmaktadır.

Fetihten itibaren devlet ricalinin payitahtın nüfusuyla alakalı hemen hemen her dönem hassas olduğu bilinmektedir. Klasik Osmanlı zihniyetinin gereği olarak bireylerden ziyade haneleri sayan 1455 İstanbul nüfus tahriri ile şehrin asayişiyile alakalı bilgi sahibi olunması için -zamanın ruhuna uygun olarak- kent nüfusunun tespit ve kontrolüne dair yapılan çalışmalar konuya örnek olarak gösterilebilir.¹ 18. yüzyılın sonlarında III. Selim'in (1789-1807) girişimleriyle Osmanlı Devleti'nde Nizam-ı Cedid ismiyle adlandırılan yeni bir yönetim anlayışının kapısının aralandığı, idari, askeri ve mali yeniliklerin yanında ülke ve başkentteki sosyal yaşamın detaylarına vakıf olmak adına merkezi idarenin sistematik olarak tabir edilebilecek yeni uygulamalarının başladığı herkesin malumudur. Örneğin 1792'den itibaren bir ilk olarak başkentin çalışan nüfusu kaydedilmeye başlanmış,² İstanbul'un yerleşim düzeniyle sosyal yaşamına dair önemli veriler ihtiva eden ve geçmişi I. Abdülhamit (1774-1789) dönemine indirilebilecek *Bostancıbaşı Sicilleri*³ daha da geliştirilmiştir. Başkente göç, mahallelerin nüfusunun bilinmesi gibi tespitlerinden

1 Bazı örnekler için bkz. Halil İnalcık, *The Survey Of İstanbul 1455* (İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları, 2012); Feridun M. Emecen, "1455 Tarihli İstanbul Tahrir Defteri'nin Kayıp Sayfaları", *Osmanlı Araştırmaları/The Journal of Ottoman Studies*, LVI (2020), s. 287-317; Mehmet Öz, "1455 Tahriri ve İstanbul'un İskan Tarihi Bakımından Önemi", *Uluslararası Osmanlı İstanbul'u Sempozyumu Bildirileri*, 29 Mayıs-1 Haziran 2013, ed. Feridun M. Emecen, Emrah Safa Gürkan (İstanbul: İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi ve İBB Kültür A.Ş., 2014), s. 107-125, Evliya Çelebi, *Günümüz Türkçesiyle Evliya Çelebi Seyahatnamesi Kitap 1-6*, haz. Robert Darkoof, Seyit Ali Kahraman (İstanbul: YKY, 2011), s. 253-259; Münir Aktepe, "XVIII. Asrın İlk Yarısında İstanbul'un Nüfus Meselesine Dair Bazı Vesikalar", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, IX/9 (1958), s. 1-30.

2 Cengiz Kırılı, "Devlet ve İstatistik: Esnaf Kefalet Defterleri Işığında III. Selim İktidarı", *Nizam-ı Kadimden Nizam-ı Cedid'e: III. Selim ve Dönemi*, ed. Seyfi Kenan (İstanbul: İSAM Yayınları, 2010), s. 183-210.

3 Cahit Kayra, Erol Üyepazarcı, *İkinci Mahmut'un İstanbul'u: Bostancıbaşı Sicilleri* (İstanbul: İstanbul Büyükşehir Belediyesi Yayınları, 1992).

dolayı modern devlet olgusuna dair refleksleri barındıran Mehmet Emin Behiç Efendi'nin 1803'te kaleme aldığı layiha da III. Selim zihniyetinin ürünüdür.⁴ Cizye gelirlerinin tespiti için muhtemelen 1795'te hazırlanan bir başka layihadaysa gayrimüslimlerin detaylı tahririyle cizye yükümlerinin sayısının düzgün bir şekilde saptanması teklif edilmektedir ki bunun genel bir nüfus sayımıyla ilgili olduğu iddia edilebilir.⁵ Sözü edilen örnekler III. Selim'le devletin yeni bir yönetim anlayışına doğru gidişini gösteren önemli ipuçlarıdır. İstanbul'a dair hazırlanan veri\ istatistiklerden hareketle III. Selim dönemi imparatorlukta *basılı sayıların çığ gibi büyüdüğü* bir devir olmalıdır.⁶

Selefinin reformlarının çapını çok daha fazla genişleterek imparatorluğu modern devlete dönüştürebilmek adına *gözetleme pratikleri* olarak tabir edilen pek çok icraatı çok büyük ölçüde hayata geçiren ise (1808-1839) II. Mahmut'tur.⁷ Ordu başta olmak üzere sultanın pek çok farklı alanda yaptığı yenilikler konuyla alakalı çalışmaların neredeyse tamamında Avrupa merkezli bakış açısıyla modernlik kavramı üzerinden değerlendirilir.⁸ II. Mahmut'la başlayan sistematik Osmanlı nüfus sayımlarının da benzer minvalde görülen işlerden birisi olduğu açıktır. Ayrıca 18. yüzyılın sonuyla 19. yüzyıl başında pek çok ülkenin nüfus sayımı yaptığı bilinmektedir. Bu bağlamda ABD ilk genel nüfus sayımını 1790'da İngiltere ve Fransa ise 1801'de yapmış ve örnek verilen ülkeler sayımlarını çok büyük ölçüde periyodik bir düzenle günümüze kadar devam ettirmişlerdir. Dolayısıyla 19. yüzyıldaki nüfus sayımlarının küresel bir meselenin Osmanlı'ya yansması olarak değerlendirilmesi yanlış olmayacaktır.⁹ Bununla birlikte her devletin sayımlara dair

4 Behiç Efendi'nin İstanbul üzerine önerilerinin II. Mahmut döneminde büyük oranda hayata geçirildiği söylenebilir. Bkz. Ali Osman Çınar, "Es-Seyyid Mehmed Emin Behiç'in Sevânihü'l-Levâiyih-i ve Değerlendirmesi" (yüksek lisans tezi), İstanbul: Marmara Üniversitesi, 1992, s. 51-58.

5 Fatih Yeşil, "III. Selim Devri Siyasi Literatürüne Bir Katkı: Yeni Bir Layiha Üzerine Notlar", *Belleten*, LXXVI/275 (2021), s. 93-95.

6 Vergi ve askere alımlar için yapılan sayma ve yazma girişimlerini Avrupa devletleri bilhassa da Prusya üzerinden izah eden bir çalışma için bkz. Ian Hacking, *Şansın Terbiye Edilişi*, çev. Mehmet Morali (İstanbul: Metis, 2005).

7 Gözetleme pratikleri en basit tabirle toplumu okumak adına bilgi toplama ve bunların idari amaçlar için kullanılmasıdır. Bkz. Cengiz Kırılı, *Sultan ve Kamuoyu: Osmanlı Modernleşme Sürecinde "Havadis Jurnalleri" (1840-1844)* (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2008), s. 17-20.

8 Yüksel Çelik, Fatih Yeşil, *Osmanlı Modernleşmesinde Tereddüt ve Teceddüt Yılları (1768-1908)* (İstanbul: Vakıfbank Kültür Yayınları, 2023), s. 163-165.

9 Çeşitli ülkelerin nüfus sayımlarının benzerlik ve farklılıklarının tespiti takdir edilmelidir ki bu yazının sınırlarını oldukça aşan bir husustur.

metot ve hedefleriyle birlikte elde etmeye çalıştığı sonuçların kendi içinde çeşitli farklılar barındırdığı belirtilmelidir.¹⁰

Osmanlı İmparatorluğunun 19. Yüzyılın İlk Yarısındaki Sayımları Üzerine Genel Bir Değerlendirme

Osmanlı İmparatorluğunun 19. yüzyılın ilk yarısında yaptığı sayımların asli amacı bilindiği üzere askere alınabilecek Müslümanlarla cizye ödeyen gayrimüslimlerin tespittir. Demografik hareketlerin takibi için sayımlardan sonra nüfusun 3 ayda bir yoklanması ve tespit edilen değişikliklerin nüfus defterleri üzerinde belirtilmesine karar verilmiştir. Ancak sonradan bu karar değişerek uygulamanın 6 ayda bir yapılması yoluna gidilmiştir. İlk sayımla beraber taşradan başkente gönderilen nüfus defterlerinin kontrol ve özetlenmesi için bu işle ilgilenen olan birim de Ceride Odası ismiyle ihdas edilmiştir.¹¹

Temelde İstanbul nüfusunun üzerinde durmakla birlikte Osmanlı nüfus sayımlarının genelini de inceleyen en güncel çalışmalardan bir tanesi Selçuk Akşin Somel'e aittir. Somel, 1830-1831 sayımında nüfusun genel manada 0-16, 16-40 ve 40 ile üstü yaşlar şeklinde gruplandırıldığını ve bunun *askerlikle* ilgili bir ayırım olduğunu tekrar belirtmiştir. Çalışmada taşradaki yaş tasniflerinin tutarsızlığı ile -Enver Ziya Karal'dan hareketle- farklı şehirlerde farklı uygulamaların olduğu ve genel sayım esnasında nüfusun en küçüğünün 12, en büyüğünün ise 40 yaş olarak ayrıldığı ayrıca ifade edilir.¹² Somel'in üzerinde durduğu bu hususun sebebi Osmanlı nüfus

10 ABD sayımlarının temel çıkış noktası parlamentoda adaletli bir temsili sağlamaktır. İngiliz sayımlarının başlamasındaki en önemli etken ise Thomas Malthus'un *Nüfus Artışı Hakkında Araştırma* isimli eserinde dile getirdiği iddialardır. Detaylar için bkz. Mustafa Mesut Özekmekçi, "İlk Osmanlı Nüfus Sayımları (1830-1850) ve İngiltere, ABD Nüfus Sayımları ile Mukayesesi" (doktora tezi), Manisa: Manisa Celal Bayar Üniversitesi, 2020, s. 242-263.

11 Genel bir sayım literatürü için şu eserlere bakılabilir; Enver Ziya Karal, *Osmanlı İmparatorluğunun İlk Nüfus Sayımı 1831* (Ankara: T.C. Başbakanlık DİE, 1995); Mahir Aydın, "Sultan II. Mahmud Döneminde Yapılan Nüfus Tahrirleri", *Sultan II. Mahmud ve Reformları Semineri* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Araştırma Merkezi, 1990), s. 81-106, Nejdet Bilgi, "Osmanlı Dönemi Nüfus Sayımları Hakkında", *Türk Yurdu*, XIX-XX/148-149 (1999-2000), s. 117-124.

12 Selçuk Akşin Somel, "Vak'a-i Hayriyye Sonrasında İstanbul'un Sosyal Yapısının Ana Hatlarına Dair Yeni Bazı Veriler: 1830-1831 Devresine Ait İstanbul Nüfus Sayımı Hülasa Pusulası" *Osmanlı Araştırmaları/The Journal of Ottoman Studies*, LVI (2020), s. 167. Somel'in kullandığı belgenin daha geç tarihli olduğu (muhtemelen 1843 ya da sonrasına aittir) ve arşiv personelinin bu evrakı tarihlendirirken (H. 29.12.1246/M. 10 Haziran 1831) yanlış bir saptama yaptığını düşünmekteyim. Ayrıca belgenin mükerrerleri Başkanlık Osmanlı

sayımlarının dönemin askere alma mevzuatı olan Asâkir-i Mansûre-i Muhammediye kanunnamesi ile olan ilişkisidir.¹³ 1826'da hazırlanan kanunnamede askere alınabilecek en küçük yaş 15, en büyük yaş 30'dur. Ancak mevzuatta askerlik için sınır olan 30 yaş kişilerin fiziksel durumuna bağlı olarak esnetilebilmekte ve yeni bir had olarak 40 yaşa kadar uzatılabilmektedir.¹⁴ Yaş sınırları temelde Müslüman nüfusu basitçe üçe bölen (sabi-çocuk, tüvana-güçlü ve kuvvetli, müsinn/amelmande-yaşlı) ve kanunnamede de yeri olan düzenlemelerdendir. Bu halde Karal'ın mufassal ve icmal nüfus defterlerinden hareketle verdiği en küçük 12 yaş nerden gelmektedir? Bunun sebebi 1828-1829 Osmanlı-Rus savaşının yarattığı kaos esnasında çıkartılan fetvalar olmalıdır. Olağan üstü bir durumun tezahürü olan bu fetvalarla gerektiğinde askere alınabilecek en küçük yaş 12'ye çekilmiştir.¹⁵ İstanbul ahalisinin yaklaşan Rus tehdidine karşı bir önlem olarak girişilen 1828 yılı sayımında da benzer bir yolla tüm başkent nüfusu içinde *lüzumu halinde silah kullanabilecek durumunda* olan 12-40 yaş arasındaki *tüvanalar* tespit edilmiştir.¹⁶ Bu sayımın yanında 1827-1828'de Rumeli'de bilhassa Evlâd-ı Fâtihân gruplarına dönük olarak gerçekleştirilen nüfus sayımları da aslında 1830-1831 genel sayımının rol modelidir.¹⁷ Ayrıca 1827-1828'de Rumeli'de tahrir yapan memurlar 1830-1831 genel sayımında tekrar görevlendirilmiş ve askerliğe uygun olanlar bu tecrübeler ışığında defter edilmişlerdir.¹⁸ Neticede ilk genel

Arşivi (BOA) Nüfus Defteri (NFS.d) fonunda 567 numarasıyla mevcuttur. Evrak bu fonda H. 29.12.1260/M. 9 Ocak 1845 olarak tarihlendirilmiştir. İlerleyen sayfalarda aynı evrakın başka bir fonda da kayıtlı olduğu görülecektir. Ayrıca bu durumu başka örneklerle daha da detaylandıracağım. Konuyla alakalı ayrıca bkz. Büşranur Bekman, "Kollardan Belediye Dairelerine: 19. Yüzyılda İstanbul'un İdari Dönüşümünü ve Mahallelerini Mekânsallaştırmak", *Dijital Beşerî Bilimler ve Osmanlı Çalışmaları*, ed. Yunus Uğur (İstanbul: Vakıfbank Kültür Yayınları, 2023), s. 172-205.

13 Aslında bu konuda daha geniş açıklama yapılan bir çalışma mevcuttur. Mustafa Mesut Özekmekçi, "1830'ların Nüfus Defterlerinden Hareketle Osmanlı'da Askere Alınabileceklerin Tespiti", *Belgi*, 22 (2021), s. 747-770.

14 Hamza Keleş, "Asâkir-i Mansûre-i Muhammediye Kanunnamesi", *Kastamonu Eğitim Dergisi*, XIV/1, (2016), s. 227-240.

15 İslam fıkhrında erkeklerin buluşa erme yaşı genel olarak 12 olarak kabul edilmektedir. Bkz. Ali Bardakoglu, "Buluş", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedi (DİA)*, XI, 1992, s. 413.

16 Detayları ileride açıklanmakla birlikte İstanbul'da askerlikle alakalı yapılmış tek sayımın bu olduğu söylenebilir. Sayım sebebinin askerlik olması şüphesiz işgal tehlikesinden kaynaklanan zaruret ile ilgilidir.

17 Mustafa Mesut Özekmekçi, "19. Yüzyılın İlk Yarısında Avrathisar'da (Kılık) Evlâd-ı Fâtihân Nüfusu", *Çanakkale Araştırmaları Türk Yılı*, 31 (2021), s. 113-141.

18 1827-1828'de Avrathisar kazası nüfusunu sayan memurlardan İbrahim Nabi ve Ali Şahap Efendiler ilk genel sayımda da görevlidirler. İbrahim Nabi Efendi Selanik, Ali Şahap Efendi

sayımda da fiili durum dikkate alınmış 12 yaşında olanlar *matluba muvafık* (askerliğe uygun) olduklarının tespiti adına nüfus defterlerinde mimlenmişlerdir.¹⁹

1843 yılına kadar icra edilen sayımların tamamı 1826'da yayınlanan kanunnameye göre yapılmıştır. Devlet, askere alabileceği Müslümanları yaş ve fiziksel özelliklerine, cizye mükellefi gayrimüslimleri ise ödeyecekleri cizye miktarına göre üçe (ala-yüksek, evsat-vasat, edna-düşük) ayırmıştır. Ancak Tanzimat Fermanında askerlikle ilgili değişikliklerin yapılacağına belirtilmesi nüfus sayımlarında uygulanan metotların da yenilenmesi manasına gelmektedir. Zira 1843'ten sonra Müslümanlar için ülkedeki askerlik ve celp sistemini köklü bir şekilde değiştiren Kur'a Usulü (1843) ve Kur'a Kanunnamesi (1846) ile askere alınabilecek en küçük yaş 12'den 20'ye yükseltilmiş, 1843'e kadar askere alınabilecek nüfusu ifade eden *tüvane* tabiri ise yerini *esnan-ı askeriye* ifadesine bırakmıştır. Esnan-ı askeriye ile kastedilen ise Kur'a usulüne göre 20-25 yaş arasında olanlar yani askerlik çağındakilerdir.²⁰ Hukuki mevzuatın değişimiyle sayımlar 1843'ten sonra tekrardan şekillendirilmiştir. Netice olarak; 19. yüzyılın ilk yarısındaki sayımlar dönem yönünden ikiye ayrılmalıdır. İlk dönem -İstanbul'dakiler sarfınazar edilerek- 1826-1843 arasındadır. Bu yıllardaki sayımlar Anadolu ve Rumeli'de uygulanan sınırlı-zorunlu askere alma sistemi ve Asâkir-i Mansûre-i Muhammediye Kanunnamesi ile bağlantılıdır. 1844'ten sonraki sayımlar ise artık daha geniş coğrafyalara (Irak, Suriye vb.) taşınmış ve Müslüman olanlar için tamamen zorunlu hale getirilmiş askerlik hizmetinin hukuki altyapısı olan Kur'a Usulü (1843) ve Kur'a Kanunnamesi (1846) ile doğrudan bağlantılıdır.²¹ Dolayısıyla 1826-1843 yıllarına ait defterlerdeki yaş tasniflerinin karışık olmasının nedeni sayımın çıktıkları olan evrakların dönemin askerlik mevzuatıyla ilişkilendirilmemesindendir. Bundan sonraki çalışmalarda defter vb. evrakın kanunnameler ile olan bağı dikkate alınırsa ülke genelindeki sayımlarla alakalı pek çok sorun çözüme kavuşacak, hala bilinmeyen ya da anlaşılmamış konulara yeni bakış açıları geliştirilecektir.

ise Çanakkale'deki nüfusu tahrir etmişlerdir. Bkz. Özekmekçi, "19. Yüzyılın İlk Yarısında", s. 125 ve Karal, *İlk Nüfus Sayımı 1831*, s. 197, 210.

19 Mustafa Mesut Özekmekçi, "Bazı Osmanlı Nüfus Defterlerinde Mim (م) ve Çeşitli Harfler ile Özel İşaretlerin Kullanımına Dair", *History Studies*, XII/6 (2020), s. 3057-3072. Şüphesiz defterlerde yaşı 12 olan herkes askere alınmamaktaydı. Bunun daha çok asker potansiyelini tespit için yapılmış bir uygulama olduğunu düşünmekteyim. Buna karşın yaşı 12 olup orduda fiili olarak hizmet edenlerin mevcut olduğu belirtilmelidir. Bkz. BOA, Seraskerlik Defterleri (SRA.d) 20, s. 1, 3.

20 Bu konuda bir örnek için bkz. BOA, Maliyeden Müdevver Defter (MAD.d) 19047.

21 Pratikte ise ordunun neredeyse tamamı Türklerden oluşmaktadır.

19. Yüzyılın İlk Yarısındaki İstanbul Nüfusu ve Şehirdeki Sayımlara Dair Genel Bir Değerlendirme.

19. yüzyıl İstanbul'unun nüfusuyla alakalı geçmişten günümüze doğru kronolojik bir sıralamayla; Marie-Pierre Verrolot,²² Stanford Shaw,²³ Zafer Toprak,²⁴ Sedat Bingöl,²⁵ Betül Başaran,²⁶ Yunus Koç,²⁷ Kemal Karpas,²⁸ Raif Kaplanoğlu,²⁹ Mahir Aydın³⁰ gibi araştırmacıların kaleme aldıkları makale, kitap vb. konuya

-
- 22 Çalışma esasen İstanbul'daki 1848 Kolera salgınıyla ilgilidir. Ancak eserde şehrin o dönemki toplam nüfusu ile demografik hareketlerine dair çok önemli gözlemler mevcuttur. Bkz. Marie-Pierre Verrollot, *İstanbul'da Kolera: 1848 Salgını Üzerine Bir İnceleme*, çev. ve ed. Özgür Yılmaz (İstanbul: Libra Yayınevi, 2019).
- 23 Stanford Shaw, "The Population of Istanbul in the Nineteenth Century", *International Journal of Middle East Studies*, X (1979), s. 265-277.
- 24 Zafer Toprak, "Tarihsel Nüfus Bilim Açısından İstanbul'un Nüfusu ve Toplumsal Topografyası", *Dünyü ve Bugünüyle Toplum ve Ekonomi*, 3 (1992), s. 109-120. Zafer Toprak'ın bir diğer çalışmasında Osmanlı klasik döneminden XX. yüzyılın ortasına kadar İstanbul nüfusuna dair veriler de paylaşılmıştır. Bkz. Zafer Toprak, "Dünden Bugüne İstanbul Nüfusu 1478-1950", *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, XI, 1994, s. 108-111.
- 25 Sedat Bingöl'ün çalışması konuyu ele alış biçimiyle birlikte İstanbul nüfusuyla ilgili yapılan ilk çalışmalardan olması dolayısıyla kıymetlidir. Sedat Bingöl, "İstanbul'da 1829 Nüfus Sayımı ve Bazı Mahallelerin Nüfusu", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, XXIII/36 (2004), s. 43-60.
- 26 Betül Başaran, "The 1829 Census and the Population of Istanbul During the Late 18th and Early 19th Centuries", *Studies on Istanbul and Beyond: The Freely Papers*, vol. I, ed. Robert G. Ousterhout (Philadelphia: University of Pennsylvania, 2007), s. 53-71.
- 27 Yunus Koç, "Osmanlı Dönemi İstanbul Nüfus Tarihi", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, VIII/16 (2010), s. 171-199.
- 28 Kemal Karpas, "İstanbul Nüfusu: XVIII. Yüzyılın Sonundan XX. Yüzyılın Başına", *Antik Çağdan XXI. Yüzyıla Kadar Büyük İstanbul Tarihi*, c. III, ed. Coşkun Yılmaz (İstanbul: İBB Kültür Aş-İSAM, 2015), s. 488-519. Çeşitli genellemelerden kaynaklı problemlere rağmen Karpas'ın Osmanlı nüfusuna dair bir diğer çalışması da önemlidir. Bkz. Kemal Karpas, *Osmanlı Nüfusu 1830-1914*, çev. Bahar Tırnakçı (İstanbul: Timaş, 2010).
- 29 Raif Kaplanoğlu, *İlk Nüfus Sayımlarına Göre İstanbul'da Nüfus ve Kentsel Gelişme (1826-1935)* (Bursa: Avrasya Etnografya Vakfı Yayınları, 2015). Raif Kaplanoğlu'nun sözü edilmesi gereken bir diğer önemli çalışması için bkz. Raif Kaplanoğlu, *İlk Nüfus Sayımlarına Göre İstanbul'un Son Köleleri* (İstanbul: Libra Yayınevi, 2018).
- 30 Mahir Aydın'ın Osmanlı genel sayımları üzerine en önemli çalışmalardan birisini kaleme aldığı şüphesizdir. *İstanbul Panoraması 1885* ise şehrin 1885 yılına ait nüfusuyla birlikte değerli bilgileri barındırmaktadır. Ek olarak 1885'teki şehir nüfusu 19. Yüzyılın ilk yarısındaki İstanbul nüfusunu kıyaslamak adına mühimdir. Mahir Aydın, *İstanbul Panoraması 1885* (İstanbul: Babıalı Kültür Yayıncılığı, 2022).

örnek olabilecek çalışmalardandır. 19. yüzyılın ilk yarısındaki Osmanlı nüfus sayımlarını inceleyen ve 2020’de yapılmış bir doktora tezinde devletin 18. yüzyıldan itibaren başkent nüfusunu tespit ve kontrolüne dönük çalışmalarıyla -ilk defa- 1833, 1834 ve 1842 gibi farklı yıllarına ait nüfusu ortaya konulmuştur. Ayrıca çeşitli yıllarda İstanbul’da yapılan nüfus sayımlarına ve şehirdeki demografik hareketliliğinin tespiti adına merkezi otoritenin yeni uygulamalarına çok kısaca değinilmiştir.³¹ Konuyla alakalı önemle zikredilmesi gereken iki yeni çalışma daha vardır. Bunlardan bir tanesi -daha önce de değindiğim- Selçuk Akşin Somel’e aittir. Somel, 1830-1831 yıllarına ait olduğu düşünülen bir arşiv belgesinden hareketle 19. yüzyılın ilk yarısındaki İstanbul nüfusu üzerine kapsamlı bir değerlendirme yapmıştır.³² Son olarak 2022 yılında yayınlanan bir makalede 1840-1842 yılları arasında İstanbul nüfusu ve demografisine dair kıymetli bilgiler verilmiştir.³³

19. yüzyılın ilk yarısındaki İstanbul temelde dört kadılıktan (Dersaâdet, Sur içi ya da nef-i İstanbul ile Bilâd-ı Selâse olarak adlandırılan ve Üsküdar, Eyüp ve Galata’yı kapsayan bölge) oluşmaktadır. Buradaki ilk sayım teşebbüsü Rum fetretinin yarattığı kargaşayla³⁴ Yeniçeri ocağının tasfiyesi sonucu bambaşka bir şehre dönüşen payitahtın yeniden şekillenen güvenlik politikalarına hizmet amacıyla 1826’da yapılmıştır. Sayım sonucuna göre; “kırk iki senesindeki ilk tahrirde nef-i İstanbul’da” 45.000’i Müslüman, 30.000 Ermeni ve 20.000 Rum ve toplam 95.000 erkek vardır.³⁵ İstenen ölçüde başarılı olmayan bu sayımdan sonra, 1828’de gerektiğinde Rus saldırısına karşı *koyabilecek olanların* tespitiyle ilgili bir başka sayım teşebbüsü olduğunu bilmekteyiz.³⁶ Son olarak Osmanlı-Rus savaşının yarattığı ekmek sıkıntısına çözüm

31 Özekmekçi, “İlk Osmanlı Nüfus”, s. 29-57.

32 Somel, “Vak’a-i Hayriyye”, s. 143-224. Somel’in şehrin 1885 sayımıyla alakalı değerlendirmeleri burada konuya ilişkin olarak ayrıca belirtilmelidir. Bkz. Selçuk Akşin Somel, “Rumi 1301 (1885) Tarihli İstanbul Sayımı”, *Osmanlı Devleti’nde Bilgi ve İstatistik*, der. Halil İnalcık, Şevket Pamuk (T.C. Başbakanlık DİE, Ankara 2000), s. 147-164.

33 Yunus Emre Çakır, “İstanbul’da Demografi ve Göç (1840-1842): İstanbul’un Aylık Nüfus Raporları Üzerine Bir Analiz Denemesi”, *Üsküdar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 15 (2022), s. 243-267.

34 1820-1821’de İstanbul’daki Rum nüfusa dair defterler tutulması bu güvenlik kaygılarının sonucudur. Başkentin Rum ahalisinin 1820-1821’de yapılan tahrirlerine ait nüfus defterleri için bkz. BOA, NFS.d, 8,9,10,11,12.

35 “*Vak’a-i Hayriyye’den sonracı inzibât-i memleketi mûcib olacak vesâil-i icâbiyyeye şürû olunduğu misüllü Dersaâdet ile bilâd-ı selâsenin nüfûs-ı zükûru memûrlar ta’yiniyle kayd-ı defâtir kılınmış ise de...*” Bu toplama Katolikler dahil edilmemiştir. Ahmed Lûtfî Efendi, *Vak’anüvis Ahmed Lûtfî Efendi Tarihi*, c. I, haz. Yücel Demirel ve Tamer Erdoğan (İstanbul: Tarih Vakfı-YKY, 1999), s. 205-206.

36 Bingöl, “İstanbul’da 1829 Nüfus Sayımı”, s. 47.

adına 14 Nisan 1829'da yeni bir sayıma karar verilmiştir. Diğerlerinin aksine başarıyla tamamlanan bu sayıma göre şehrin toplam nüfusu 360.000 kişidir.³⁷

II. Abdülhamit (1876-1909) döneminde hazırlanmış bir rapor başkentte yapılmış sayımların yıllarıyla alakalı önemli bilgiler içermektedir. Buna göre İstanbul'da (1826, 1838, 1844, 1856, 1881) 5 farklı yılda nüfus sayımı gerçekleştirilmiştir.³⁸ 1829 yılında İstanbul'da bir sayım yapıldığını kaynaklara dayanarak ortaya koyan çalışmaların mevcudiyetine karşın raporda 1829 sayımından bahsedilmemesi ilginçtir.³⁹ Bu durumun sebebi 1829 sayımının belki de 1826'da başlatılanın devamı olarak görülmesidir. II. Abdülhamid'e sunulan raporda belirtilmesine karşın 1826, 1829 ve 1844 sayımlarının aksine detayları neredeyse hiç bilinmeyen sayım 1838 yılında gerçekleştirilmiş olmalıdır. Bu konuda hali hazırda müstakil bir çalışma da tespit edilememiştir. Makalenin tarihi sınırları içinde yer almasından dolayı sözü edilen sayım hakkında kısaca bilgi verilmesi gereklidir. H. 1253/M.1837-1838 senesinin olaylarını anlatan Lûtfî Efendi başkentte bu yeni sayım teşebbüsünden bahseder.⁴⁰ Detayları başka bir çalışmanın konusu olan bu sayımın sorumluluğunun İstanbul Kadısına verildiği, kadı efendinin sayımla ilgili hazırladığı layihadan anlaşılmaktadır.⁴¹ Layihada nüfusun yanında şehirdeki hane, dükkân, hamam, han gibi binaların sayı ve fiziksel özelliklerinin çıkartılmasıyla esnaf tezkirelerinin tespiti gibi amaçlar mevcuttur.⁴² Ancak sayım süreci istenildiği gibi gitmemiş ve eskiden olduğu gibi sadece kişilerin tespiti tercih edilmiştir.⁴³

37 <http://www.kadisicileri.org/goster.php?blm=ist154&bsm=ist154b381> (Erişim tarihi 19.07.2023), Yüksel Çelik, *Şeyhül Vüzera Koca Hüseyin Paşa- II. Mahmud Devrinin Perde Arkası* (Ankara: TTK, 2013), s. 281-282; Başaran, "The 1829 Census", s. 60; Ahmed Lûtfî Efendi, *Vak'ânüvis Ahmed Lûtfî Efendi Tarihi*, c. II-III, s. 361.

38 Kaplanoğlu, *İstanbul'da Nüfus ve Kentsel Gelişme*, s. 98.

39 S. Bingöl ve B. Başaran'ın çalışmaları bu konuya örnektir.

40 Ahmed Lûtfî Efendi, *Vak'ânüvis Ahmed Lûtfî Efendi Tarihi*, c. IV-V, s. 922.

41 BOA, Hattı Hümayun Tasnifi (HAT) 1246/48330.Lef.C.

42 BOA, HAT 1246/48330.Lef.F.

43 BOA, HAT 1246/48330.Lef.A. Konuyla alakalı fikrine başvurulmuş dönemin nüfus işleriyle alakalı en önemli yöneticisi olan Ceride Nazırı Mehmet Said Efendi'nin geline noktasından hoşnut olmadığı anlaşılmaktadır. Ceride Nazırı sayım esnasında binaların tespiti ya da esnaf tezkirelerinin kontrolünün nüfus sayımının aslı amacıyla bağdaşmadığını ve bu girişimlerin sadece işi uzattığını ifade etmektedir. Ayrıca kısa aralıklarla sık sık sayım yapmak yerine Avrupa'daki gibi belirli periyodik bir düzenle nüfus sayımı yapılmasının gerekliliğinin üzerinde durmaktadır.

Tanzimat Fermanından önceki başkent nüfusuyla ilgili verilere girmeden önce İstanbul'da icra edilen nüfus sayımlarının askere alınacak nüfus ve cizye mükelleflerinin tespitini hedefleyen Osmanlı genel nüfus sayımının amaçlarıyla yüzde yüz örtüşmediğini ve pek çok farklılıklar barındırdığını söylemeliyim. Çalışmada bu duruma da dikkat çeken Somel, başkent nüfusunun hangi gerekçeyle sayıldığını sorgulayarak sayımın yapılış sebebi için çeşitli önerilerde bulunmaktadır.⁴⁴

Peki sözü edilen farklılıklar nelerdir? Herkesin bildiği üzere İstanbul ülke genelindeki ilk sayıma dahil edilmemiştir. Bu durumun sebebi açıktır. Zira Anadolu ve Rumeli halkının aksine başkent ahalisi 1843,⁴⁵ hatta 1909'a kadar sistematik olarak askere alınmamıştır.⁴⁶ Detayları ileride açıklanacağı üzere bu durum İstanbul'a özel olan bir nüfus tasnif metodunu da beraberinde getirmektedir. Ayrıca payitahtın Müslümanları 1860'ların sonuna kadar imparatorluğun diğer şehirlerinden farklı olarak büyük ölçüde vergi muafiyetine sahiptir.⁴⁷ Dikkat edilirse sadece söz konusu sebepler bile İstanbul sayımlarını bir noktada Osmanlı genel nüfus sayımlarından ayırmaktadır.

1830-1831'de taşradaki nüfus kayıtlarının güncel tutulması adına nüfus yoklamalarının önce 3 sonra 6 ayda bir yapılmasına ve bu işle Ceride Odasının ilgilendiğine daha önce değinilmiştir. Diğer Osmanlı kentlerinin aksine İstanbul'un nüfusu ve şehirdeki demografik hareketlerinse 1829'daki sayımdan itibaren ve aylık olarak takip edildiği anlaşılmaktadır. Ceride Odasından ayrı olarak sadece başkent

44 Somel, "Vak'a-i Hayriyye", s. 206.

45 Ahmed Lûtfî Efendi, *Vak'anüvis Ahmed Lûtfî Efendi Tarihi*, c. II-III, s. 384. Konuyla alakalı ayrıca bkz. Faruk Aydın, *Osmanlı Devleti'nde Tanzimat'tan Sonra Askerealma Kanunları (1839-1914)* (Ankara: Genelkurmay Basımevi, 1994), s. 31, 44, 45. Osmanlı'daki gayrimüslim nüfusun askerlik yükümlülüğüne değinilmekle birlikte İstanbul'daki Müslümanların askere alınmadığını da gösteren bir çalışma için bkz. Ufuk Gülsoy, *Osmanlı Gayrimüslimlerinin Askerlik Serüveni* (İstanbul: Simurg Yayınevi, 2000), s. 70, 115, 135.

46 Askerlikle alakalı hususu 1834 yılı değerlendirmemde detaylarıyla beraber kapsamlı şekilde izah edeceğim

47 Alp Yücel Kaya, Alp Terzibaşoğlu, "Tahrir'den Kadastroya: 1874 İstanbul Emlak Tahriri ve Vergisi Kadastro Tabiri Olunur Tahrir-i Emlak", *Tarih ve Toplum Yeni Yaklaşımlar*, 9 (2009), s. 7-56; Abdullah Mutlu, *Tanzimattan Günümüze Türkiye'de Vergileme Zihniyetinin Gelişimi* (Ankara: T.C. Maliye Bakanlığı Strateji Geliştirme Başkanlığı, 2009), s. 62; İlker Aykut, "Dersaadet Vergisi", *Antik Çağ'dan XXI. Yüzyıla Büyük İstanbul Tarihi*, c. VI, ed. Çoşkun Yılmaz (İstanbul: İBB Kültür Aş-İSAM, 2015), s. 285-287. 18. yüzyılın sonlarında da vergi yükümlülüğünden kaçabilmek adına İstanbul'a göçlerin yoğun olduğu söylenebilir. Bkz. Yeşil, "III. Selim Devri", s. 93.

nüfusunun takip ve kontrolü için kurulmuş müstakil bir yapı da mevcuttur. Sözü edilen sistem ve bu işleyişi idare edecek kurumun 1826'dan itibaren göreve başlaması planlanmışsa da uygulama ancak 1829'dan sonra ve muhtemelen kütük olarak tabir edilebilecek ilk nüfus defterlerinin oluşturulmasıyla hayata geçirilebilmiştir.⁴⁸ Sistemin işleyişi adına Müslümanlar için mahalle imamları ile muhtarlar, gayrimüslimler için de bu taifenin din adamları görevlendirilerek *kolektif izlemeye dayanan* yeni bir düzen tesis edilmiştir.⁴⁹ 29.12.1251 (16 Nisan 1836) olarak tarihlendirilen bir arşiv belgesi konuyla ilgili yapılması gerekenleri açık şekilde anlatmaktadır;⁵⁰ “irade-i seniyye-i hazret-i şahane iktizasından olduğu üzere beher mah nihayetinde her bir mahalde tevellüd iden erkek sıbyanların kemiyet ve keyfiyetini ve vefat iden kimesnelerin haberi gerek Bab-ı Seraskeri’de olan Mahallat odası tarafına ve gerek İstanbul ve Bilâd-ı Selâse mehakiminde olan defatire götürüp kayd ve terkin idildikten sonra icmalleri mehakimde yapıp Bab-ı Seraskeriye bade-t takdim mahallat baş katibi tarafından dahi tatbiken tanzim olunan bir kıta jurnali mübarek ve mesud hakipaye-i merahim ihtivayı hazret-i şehinşahiye arz olunub.”

İstanbul nüfusu için özel olarak teşkil edildiğine değindiğim Mahallat odası ise muhtemelen 1829 sayımından sonra kurulmuştur. Zira 1829’da yapılması istenen sayımla ilgili hazırlanan emirde Mahallat Odasına dair bir ifade yoktur. Bunun yerine mahalle imamlarının görevli oldukları mahallerdeki doğum, ölüm vb. olayları İstanbul ve Bilad-ı Selase mahkemelerine iletmeleri istenmektedir. Son olarak mahkemelerde derlenmiş olan bilgiler Seraskerliğe gönderilmektedir.⁵¹ Mahallat Odası personelinin 6 kişiden ibaret olduğu 22 Mayıs 1831 tarihli belgeden anlaşılmaktadır.⁵² 1840’tan sonra ise bu görev ve oda çalışanları İhtisap Nezaretine havale

48 “Suret-i Hatt-ı Hümayun iş bu usul-u nizam-ul maşallahu teala düstûrû’l- amel tutulmak üzere bi-ibarete defter-i mahallat balasına kayd olunmak üzere harf be harf icrasına begayet dikkat ve ihtimam oluna”, “maksudu aslı olan tezyil hususu yani ahaliden duhul ve huruç ve tevellüd ve vefat edenler.” BOA, HAT 1667/25. Lûtfî’de böyle bir nizamnamenin hazırlandığını ve “düstûrû’l- amel tutulmasına” karar verildiğini belirtir. Bkz. Ahmed Lûtfî Efendi, *Vak’ânüvis Ahmed Lûtfî Efendi Tarihi*, c. I, s. 205.

49 Kırılı, “Devlet ve İstatistik”, s. 185.

50 Bana göre bu belgeler 1829’daki Hatt-ı hümayunun ilgililere yeniden hatırlatılması için hazırlanmıştır. BOA, HAT 336/19258.B ve 336/19258.C. Mahallat odası tarafından özetlenen veriler “hülasa defteri” olarak adlandırılmaktadır. Konuyla alakalı sultana verilen tezkirelerde ise “jurnal” tabiri kullanılmaktadır. Bir bütünlük olması adına çalışmada jurnal ifadesi tercih edilmiştir. Jurnal tabiri için bkz. BOA, HAT 1268/49091.

51 Bkz. Bingöl, “İstanbul’da 1829 Nüfus Sayımı”, s. 49.

52 BOA, Cevdet Askeri (C.AS). 422/17522.Lef.1.

edilmiştir.⁵³ Tüm bu düzenlemelerden hareketle İstanbul nüfus sayımlarının ülke geneline göre daha titizlikle idare edildiği ve başkent özelindeki sayımların Osmanlı genelindekilere göre daha teferruatlı şekilde tasarlandığı söylenebilir. Ayrıca detaylarına tam manasıyla vakıf olmadığımız 1838 yılı nüfus sayımının dahi Ceride Nâzırı dururken İstanbul kadısının uhdesine verilmesi bu konudaki farklılığa bir diğer örnek olarak addedilebilir.

İstanbul Nüfusuna Dair Journaller ve İçerikleri

Sözü edilen jurnallerde İstanbul'un mevcut erkek nüfusu, bir ayda gerçekleşen doğum (tevellüt), ölüm, başkente iskân, bir sebeple şehirden ayrılma⁵⁴ ile taşraya gidip İstanbul'a dönen erkek sayısı ve şehrin toplam erkek nüfusu bulunmaktadır. Saray halkı, başkentteki askeri birlikler ve medrese talebeleri⁵⁵ verilere dahil değildir.

Journallerde İstanbul'un erkek nüfusu temelde *sığar* (küçük) ve *kibar* (büyük) olarak ikiye ayrılmaktadır. Ancak merkezi otoritenin nezdinde kent nüfusu aslında üç bileşenden oluşur. Bunlar; Müslümanlar için 12 yaşın sınır olduğu küçük, 12 yaş üstü ve çok yüksek ihtimalle hane sahibi/evli olan yetişkin/büyük ile yaşlarıyla alakalı herhangi bir bilginin olmadığı, çalışan ya da iş bulma adına şehre göç edip han, dükkân vb. yerlerde barınan bekarlardır.⁵⁶ Gayrimüslimlerin (Rum, Ermeni,

53 14 Nisan 1841 tarihli bir belgede Seraskerliğe bağlı Mahallat odasının mülga edildiği ve personelinin İhtisap Nezaretine geçirildiği belirtilmektedir. Belgeden anlaşıldığı kadarıyla nüfusla alakalı verileri çıkarmakla görevli kâtip sayısı 15'tir. Ayrıca 1 odacı ile toplam personel sayısı 16'dır. Bkz. BOA, Maliye Masarifat Defteri (ML/MSF.d) 2566. Ayrıca bkz. Çakır, "İstanbul'da Demografi ve Göç", s. 246.

54 1833 yılına ait olan belgelerde İstanbul'dan ayrılanlar için "taşra gidenleri" ifadesi kullanılmıştır. Ancak 1834 Mart ve sonrasında tutulan jurnallerde "taşraya gidip ihraç olanları" denilmektedir.

55 Mayıs 1837'den sonraki raporlara medreselilerle "talebe-i ulum" taşradan İstanbul'a misafir olarak yerleşip ancak daha Mahallat odasındaki defterlere kaydolmayanların sayısı da dahil edilmeye başlanmıştır. Bkz. TS.MA.d 4976/6. Somel'in belgesinin arşiv personeli tarafından yanlış tarihlendirildiğini gösteren örneklerden birisi de bu olmalıdır. Zira benim incelediğim belgelerde 1837'ye kadar medreseli sayısı yoktur. Dolayısıyla 1830-1831 yılına ait bir belgede medrese talebelerinin olması pek mümkün görünmemektedir. Ayrıca 1841 yılına ait bir belgeden de başkentteki medrese talebelerinin nüfuslarını takip etmek üzere İhtisap Nezaretinde görevlendirilmiş ayrı bir personel "talebe-i ulum nüfus kâtibi Mustafa Nuri Efendi" olduğu anlaşılmaktadır. Bkz. BOA, ML/MSF.d 2566.1.b.

56 Somel üzerinde durduğu pusuladan hareketle bekar ifadesinin bu kişilerin merkezi idare nezdinde kontrol edilebilirlikleriyle alakalı olduğunu belirtir. Bkz. Somel, "Vak'a-i Hayriyye", s. 203.

Yahudi, Katolik) tasnifi de aynıdır. 1837 yılının mayıs ayından sonraki jurnallerde yapılan değişiklikle gayrimüslimlerin sabi olarak kabul edilme yaşı 11'e çekilmiştir.⁵⁷ Jurnallerin sonunda bekarlar kibar kategorisine dahil edilip erkek sayısının toplamını belirtmek adına her cemaatin çocuk ve yetişkinlerinin toplamı belirtilir.⁵⁸

Jurnallerin giriş kısmı iki farklı klişe ile başlar. 1833'e ait örnekteki giriş; "İş bu mahe safer-ül-hayr'ın gurrasından gayetine değin Âsîâne-i Sa'âdet Şevket-i Âşiyane ve Bilâd-ı Selâse'de mütemekkin ehl-i İslam ve mil el selase ve Katolik reayasının mevcut ve dahil ve hariç ve mevlüd ve müteveffa ve helaklarını mübeyyin Bab-ı Seraskeri'de İstanbul baş mukayyid kulları odasından tanzim olan bir aylık hülasa vechle defteridir" Devamında ise; Dersaâdet ve Bilâd-ı Selâse mahallatında hane derunlarında sakin ehl-i İslamın on iki yaşına kadar sığar ve 12 yaşından ziyadesi kibar ve hanlar derununda dekinlere sığınmış bikarları ve mil el selasenin dahi kezalik mikdarı" şeklindedir.⁵⁹ II. Mahmut'un jurnallerin düzgün tutulması konusundaki titizliğiyle verileri bizzat tetkik ettiği anlaşılmaktadır. Konuyla alakalı bir yazışmada H. 1245 yılının Zilkade ayının başlangıcından (24 Nisan- 23 Mayıs 1830) sonuna kadar Sur içi ve Bilâd-ı Selâse'de bulunan Müslüman ve gayrimüslimlerin demografik hareketlerine dair bir icmalin II. Mahmut'a sunulduğu ve padişahın "Serasker paşanın iş bu tezkiresiyle göndermiş olduğu defterler manzûr-ı ma'lûm-ı hümayûnum olmuştur. Bu husus zinhar gevşetilmeyip işte böylece beher ay dikkat ve ihtimam olunsun" şeklindeki talimatı görülmektedir.⁶⁰ Bir başka örnekte de "Serasker Paşanın işbu tezkiresinde işar eylediği hulasa defteri nezd-i şahanemizde tevkif olundu bu husus yine evvelki gibi dikkat ve ihtimam olunuyor mu? Yoksa memurları gevşeyerek mi davranıyorlar. Elhâsıl serasker paşanın mesalihi askeriye ile iştigali derkenar ise de bu maddeye memur olanları dahi te'kidden halâ olmasun" demektedir.⁶¹ Arşivdeki benzer evraklardan hareketle 1829-1830'larda başlatıldığı iddia edilebilecek bu uygulamanın ufak değişimlerle devam ettiği anlaşılmaktadır.⁶² Bu çalışma için 1833-1837 arasına ait toplam

57 BOA, TS.MA.d 4976/6. Bunun daha fazla gayrimüslimden cizye alabilmek için ya da Müslümanlarla gayrimüslim çocuklar arasında bir fark olması adına yapıldığı düşünülebilir. Bu değişiklikle alakalı fikirlerimi 1837 yılının nüfusunu değerlendirirken yapacağım.

58 Bunun tek istisnası Kıptilerdir. Kıptiler sadece küçük ve büyük olarak tasnif edilmiştir

59 BOA, TS.MA.e 326/13.

60 BOA, HAT 335/19228.

61 BOA, HAT 334/19183.

62 BOA, NFS.d 571, H. 1261, 1262, 1263 (M. 1845, 1846, 1847, 1848, 1849) yıllarındaki çeşitli aylara ait icmal defterlerdeki kayıtlar bu duruma örnek olarak gösterilebilir.

19 jurnal tespit edebildim. Tablo-1’de belgelerin arşivdeki tasnifi ile ait oldukları tarihler incelenebilir.

Tablo-1: Tespit Edilen Journaller

No	Fon	Tarih
1	TS.MA.e 326/13	20 Haziran 1833-18 Temmuz 1833
2	TS.MA.e 326/14	19 Temmuz-17 Ağustos 1833
3	TS.MA.e 326/15	18 Ağustos-15 Eylül 1833
4	TS.MA.e 326/16	16 Eylül-15 Ekim 1833
5	TS.MA.e 326/17	14 Aralık 1833-11 Ocak 1834
6	TS.MA.e 326/18	11 Şubat-11 Mart 1834
7	TS.MA.d 4976/1	12 Mart-10 Nisan 1834
8	TS.MA.d 4976/2	11 Nisan-9 Mayıs 1834
9	TS.MA.d 4976/3	10 Mayıs-8 Haziran 1834
10	TS.MA.e 326/19	9 Haziran-7 Temmuz 1834
11	TS.MA.e 326/20	8 Temmuz-6 Ağustos 1834
12	TS.MA.d 4976/4	7 Ağustos-4 Eylül 1834
13	TS.MA.e 326/21	5 Eylül-4 Ekim 1834
14	TS.MA.e 326/22	1 Mart-30 Mart 1835
15	TS.MA.d 4976/5	7 Şubat-8 Mart 1837
16	TS.MA.d 4976/6	7 Mayıs-4 Haziran 1837
17	TS.MA.e 326/23	3 Ağustos-1 Eylül 1837
18	TS.MA.e 326/25	31 Ekim-28 Kasım 1837
19	TS.MA.e 326/24	29 Kasım-28 Aralık 1837

20 Haziran 1833’ten-15 Ekim 1833’e Kadar Olan Jurnal⁶³

Giriş ve jurnallerin içeriğine dair örnek olması adına 1833 yılına ait verilerin tamamı (nüfus, doğum, ölüm, İstanbul’dan ayrılma/gönderilme ve iskân ile taşıraya yapılan gidiş-dönüşler) farklı başlıklar altında ve tablolar şeklinde verilmiştir. Diğer yılların içeriklerini -okuyucuyu sayılara boğmamak adına- aylık ortalamalar

63 1833 yılına ait tüm tablolar için bkz. BOA, TS.MA.e 326/13, 326/14, 326/15, 326/16.

haline getirip değerlendirmelerimi bunlar üzerinden yapacağım.⁶⁴ Tablo-2'den anlaşılacağı üzere 1833 yılının 4 ayında İstanbul'un toplam erkek nüfusu yaklaşık 190.000 kişi civarındadır.

Tablo-2: 1833 Yılında İstanbul'daki Toplam Erkek (Küçük, Yetişkin/Evli ve Bekar) Nüfus⁶⁵

Tarih	Müslüman	Rum	Ermeni	Katolik	Yahudi	Kıpti	Toplam
20.06.-18.07.1833	73.496	50.343	48.099	4.207	11.398 ⁶⁶	496	188.039
19.07-17.08.1833	73.382	50.628	48.201	4.290 ⁶⁷	11.377	497	188.375
18.08-15.09.1833	73.311	50.240	47.579	4.179	11.366	483	187.158
16.09-15.10.1833	73.330	49.850	47.177	4.177	11.310	483	186.327
Ortalama Nüfus	73.380	50.265	47.764	4.213	11.363	490	187.475
Oransal Dağılımı	%39	%27	%25	%2	%6	%0,2	

Tablo-3: 1833 Yılında İstanbul'un Yetişkin (Kibar-Evli) Nüfusu

Tarih	Müslüman	Rum	Ermeni	Katolik	Yahudi	Kıpti	Toplam
20.06.-18.07.1833	43.598	15.082	20.631	2.816	7.942	311	90.380
19.07-17.08.1833	43.341	15.061	20.540	2.809	7.919	316	89.986
18.08-15.09.1833	43.170	14.994	20.377	2.793	7.905	301	89.540
16.09-15.10.1833	43.184	14.904	20.266	2.789	7.855	302	89.300
Ortalama Nüfus	43.323	15.010	20.454	2.802	7.905	307	89.802
Oransal Dağılımı	%48	%17	%23	%3	%9	%0,34	

Tablo-4: 1833 Yılında İstanbul'un Bekar Nüfusu

Tarih	Müslüman	Rum	Ermeni	Katolik	Yahudi	Toplam
20.06.-18.07.1833	12.944	28.770	18.611	383	48	60.756
19.07-17.08.1833	13.112	29.041	18.764	377	45	61.339
18.08-15.09.1833	13.256	28.706	18.299	378	45	60.684
16.09-15.10.1833	13.252	28.337	17.927	370	45	59.931
Ortalama Nüfus	13.141	28.714	18.400	377	46	60.678
Oransal Dağılımı	%22	%47	%30	%0,62	%0,07	

64 Ortalamalar dışında her yıla ait olan ham veri ek-2'dedir.

65 Şehirdeki Kıpti nüfusun sayısı 500-600 civarındadır. Dolayısıyla bunların genel nüfusa etkisi çok azdır ve bundan sonraki tablolara dahil edilmeyeceklerdir.

66 Belgede yanlış olarak toplam 11.413 yazılmıştır.

67 Belgede yanlış olarak toplam 4.190 yazılmıştır.

Tablo-5: 1833 Yılında İstanbul'un Çocuk Nüfusu

Tarih	Müslüman	Rum	Ermeni	Katolik	Yahudi	Kıpti	Toplam
20.06.-18.07.1833	16.954	6.491	8.857	1.008	3.408	185	36.903
19.07-17.08.1833	16.929	6.526	8.897	1.104	3.413	182	37.051
18.08-15.09.1833	16.885	6.540	8.903	1.008	3.416	182	36.934
16.09-15.10.1833	16.894	6.609	8.984	1.018	3.410	181	37.096
Ortalama Nüfus	16.916	6.542	8.910	1.035	3.412	182	36.994
Oransal Dağılımı	%46	%18	%22	%3	%9	%0,49	

1833 Yılı Şehir Nüfusu Üzerine Bir Değerlendirme

19. yüzyılın ilk yarısındaki İstanbul'un nüfusuna dair bilinenler, son zamanlarda artsa bile, şehrin asırlar boyunca sahip olduğu önemle kıyaslanamayacak kadar yetersizdir. İstanbul'un nüfus hareketlerine (doğum, ölüm, şehirden taşraya göç, taşradan şehre iskân vb.) dair malumatımız ise şehrin toplam nüfusu üzerine ortaya konulan çalışmalara göre daha da azdır. Halbuki “kent dinamikleri ile modernleşme arasındaki yadsınamaz ilişkinin ilk ögesi olarak tarif edilen kent nüfusu ve büyüme hızının üç önemli bileşeni olan kaba doğum, ölüm ve göç oranları” bilinmeden şehrin dinamiklerine ve bunun modernleşme ile ilişkisine dair bir şey söylemek mümkün değildir.⁶⁸ Görüldüğü üzere jurnaller demografinin incelediği 4 temel olgudan üçü (doğum, ölüm, evlilik, göç) hakkındadır. Ancak bu tespitle ilgili çeşitli talihsizliklerimiz de mevcuttur. Bunlardan birincisi şüphesiz jurnallerde evlilik sayılarına dair bilgi olmamasıdır. Bir diğeri şehrin önceki yıllarına ait kent dinamikleri hakkında bildiklerimizin yetersizliğiyle⁶⁹ 1833 yılına ait sadece 4 jurnalin tespit edilebilmesidir. Sonuncusu ise jurnallerin içeriğinin şehrin geneline ait olmasıdır. Sonuncusu ise jurnallerin içeriğinin şehrin geneline ait olmasıyla spesifik bir mekan bilgisi bulunmamasıdır. Yine de bu yıla ait jurnaller İstanbul nüfusunun genel bir kompozisyonu, toplam nüfus ile şehrin demografik hareketlerinin tespiti adına kıymetli bir başlangıç noktasıdır. Çünkü diğer bölümde üzerinde duracağım 1834, 1835 ve 1837 yıllarına ait bilgi ve değerlendirmelerimin anlaşılabilmesi ancak 1833 yılına ait olanların açıklanmasıyla mümkündür.

68 İlhan Tekeli, “Modernleşme Sürecinde İstanbul Nüfus Dinamikleri Nasıl Değerlendirilmeli”, *Modernizm, Modernite ve Türkiye'nin Kent Planlama Tarihi* (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2009), s. 172-173.

69 Nedim İpek, “Fetihden Cumhuriyet'e İstanbul'a Yönelik Göçler”, *Antik Çağ'dan XXI. Yüzyıla Büyük İstanbul Tarihi*, c. III, ed. Coşkun Yılmaz (İstanbul: İBB Kültür AŞ.-İSAM, 2015), s. 520-530.

19. yüzyılın ilk yarısındaki sayımlara kadınlar ve kız çocukları dahil edilmiştir.⁷⁰ Bu sebeple nüfusun toplamını bulmak adına yapılan en basit hesaplama yöntemi mevcut erkek (çocuk⁷¹ ve evliler/yetişkinler) sayısını bir o kadar da kadın olabileceğini varsayarak ikiyle çarpmaktır. Aslında bu metodun çok sağlıklı olmadığını düşündüren örnekler -en azından İstanbul ve Tuna Vilayeti⁷² için- vardır. 1848'deki bir *gözleme* göre -bekarlar hariç tutularak- İstanbul'da 1.000 Müslüman erkeğe karşılık 942 kadın, 1885'te ise 1.000 Müslüman erkeğe karşılık 911 kadın düşmektedir.⁷³ Buna karşın *tahmini bir asgari toplama* ulaşmak adına alışlagelmiş hesaplama yöntemini kullanarak çocuk ve yetişkin sayılarını toplayıp bunu klasik olarak ikiyle çarptım. Çıkan sonuçlara bekar erkek nüfusu ekledim. Şehrin başarılı ilk genel sayımı olarak kabul edilen 1829 sayımı sonucunda İstanbul'un kadın-erkek toplam nüfusu 360.000'e yakındır.⁷⁴ Benim hesaplamalarıma göreyse tablo-6'da görüleceği üzere 1833'te şehrin toplam nüfusu 313.296'dır. Bu *olası sonuca* karşılık elbette bu konuda yapılabilecek farklı hesaplamalarla bunlardan çıkartılabilecek başka sonuçlar göz ardı edilmemelidir. Ancak İstanbul'un geneli ya da kentin belirli bir kesitinin tamamına ait mufassal nüfus defterlerindeki veriler değerlendirilmeden konuyla alakalı herhangi bir nihai neticeye varılmasının çok sağlıklı olmayacağı ve sonuçların da ancak spekülatif olacağını belirtmeliyim.⁷⁵

70 Osmanlı coğrafyasında kadınların sayımlara ilk kez dahil edilmesi 1865 yılında yapılan Tuna Vilayeti sayımlarıyla. Ayrıca Tuna vilayetindeki gayrimüslimlerin doğum oranlarının Müslümanlardan yüksek olduğu da belirtilmektedir. Bkz. Aşkın Koyuncu, "Tuna Vilayetinde Nüfus ve Demografi", *Turkish Studies*, IX/4 (2014), s. 689, 720, 729.

71 Bu konuda bir genelleme yapmak zor olsa da tereke defterlerinden yapılan çalışmalarda gayrimüslimlerin çocuk sayısı bakımından Müslümanlardan daha kalabalık olduğu söylenebilir. Bir örneği için bkz. Muhammet Bedrettin Toprak, "Osmanlı İstanbul'unda Demografi, Servet, Eşitsizlik: 18. Yüzyıl Tereke Defterlerinden Bir Analiz" (doktora tezi), İstanbul: Marmara Üniversitesi, 2022, s. 141-142. Gayrimüslimlerin doğum oranlarının Müslümanlardan daha yüksek olduğunu dile getiren bir diğer çalışma için bkz. William Eton, *19. Yüzyılın Başında Osmanlı İmparatorluğu*, çev. İbrahim Kapaklıkaya (İstanbul: Kitabevi, 2009).

72 Örneğin 1865 yılında Ruşçuk Sancağına bağlı şehirlerde 1.000 erkeğe karşılık 968 kadın bulunmaktadır. Bkz. Koyuncu, "Tuna Vilayetinde Nüfus ve Demografi", s. 692, 693.

73 Bu hesaplama için Verrolo'tun 1848'deki yerleşik Müslüman ve Mahir Aydın'ın 1885'teki toplam İslam nüfusuna ait verilerini kullandım. Milletler dağılımında farklılıklar bulunmakla birlikte -örneğin 1848'de Yahudi ve Katoliklerin kadın nüfusu daha fazladır- her iki çalışmada da şehirdeki toplam erkek sayısı kadınlardan daha fazladır. Bkz. Verrolo't, *İstanbul'da Kolera*, s. 100; Aydın, *İstanbul Panoraması 1885*, s. 14-15.

74 Tam sayı 359.089'dır.

75 Çalışmasında İstanbul nüfusu üzerine bir tahmin denemesi yapan Selçuk Akşin Somel yetişkin ve çocuk sayılarından hareketle Müslüman erkek nüfusu 2.5'la, Rum, Ermeni ve

Tablo-6: 1833 Yılında İstanbul'un Tahmini Toplam Nüfusu

Nüfus	Ortalama Çocuk ve Ortalama Yetişkin Erkek Toplamı x 2 Kadın (Tahmini)	Bekar Ortalaması	Toplam	Nüfusun Dağılımı
Müslüman	60.239x2: 120.478	13.141	133.619	%43
Ermeni	29.364x2: 58.728	18.400	77.128	%25
Rum	21.552x2: 43.104	28.714	71.818	%23
Katolik	3.837x2: 7.674	377	8.051	%2
Yahudi	11.317x2: 22.634	46	22.680	%7
Genel Toplam	252.618	60.678	313.296	

Tablo-6'daki veriyi şehrin ilk sayımı olan 1829 yılının rakamıyla (360.000) karşılaştırdığımızda İstanbul nüfusunun aradan geçen 4 senede yaklaşık 50.000 kişi azaldığı iddia edilebilir. 1829 sayımından sonra az da olsa bir miktar nüfusun taşraya sürüldüğünü bilmekteyiz.⁷⁶ Bunun yanında 1829'dan 1833'e geçen sürede nüfustaki eksilmenin ortaya konulması adına 1833 yılı verilerinden varsayımsal bir hesap yapılabilir. 1833'ün 4 ayında kente yerleşen toplam kişi sayısı tablo-7'de görüleceği üzere 5.797 (ortalama 1.449 kişi) kentten ayrılan ya da gönderilen sayısı (ortalama 2.530) tablo-8'de görüleceği üzere 10.121'dir. Bu fark yıllık bir ortalama ile ele alındığında 1833'te şehre yerleşen sayısı yaklaşık 17.000 kişi, ayrılan sayısı ise 30.000 civarındadır. Dolayısıyla bu basit hesapla (1829-1833) 4 yıldaki farkın (13.000x4) 52.000 kişi olduğu düşünülebilir. Nüfusun 1829'da 360.000, 1833'te ise 313.000 olduğu düşünüldüğünde bu varsayım çok da yanlış olmayacaktır. Yine de genel bir sayım verisiyle aylık nüfus ortalamalarından çıkan bir neticenin karşılaştırılması zordur. Ancak kent nüfusunun neden azaldığına dair yapılacak bir tartışma için -en azından şu anda- eldeki yegâne veri de budur.⁷⁷

Şehir nüfusunun etnik ve dini dağılımına göre tekil olarak en kalabalık grup Müslümanlardır. Journallere Topkapı sakinleri, askeri birliklerle medreselilerin dahil edilmediği düşünüldüğünde kentteki Müslüman sayısı daha fazla olmalıdır. Ermeni nüfusa kadınları tahmini olarak dahil ettiğimizde bu cemaat Rumları geride

Katolik erkek nüfusu 3'le, Yahudi erkek nüfusu ise 3.5'le çarpmayı uygun bulmuştur. Somel, "Vak'a-i Hayriyye", s. 203-204. Çalışmasında erkekleri 2, bekarları ise 1.6 çarpma ile hesaplayan Çakır'a göre İstanbul'un 1840 yılı tahmini toplam nüfusu 400.000 civarındadır. Bkz. Çakır, "İstanbul'da Demografi ve Göç", s. 251.

76 Ahmed Lûtfî Efendi, *Vak'ânüvis Ahmed Lûtfî Efendi Tarihi*, c. II-III, s. 362.

77 Benzer bir veri adına 1840-1842 arasında şehre gelen kişi sayısı 20.710, giden sayısı 22.084'tür. Bkz. Çakır, "İstanbul'da Demografi ve Göç", s. 257.

bırakarak İstanbul'un en kalabalık ikinci topluluğu haline gelir. Üçüncü sırada Rumlar, dördüncü sırada Yahudilerle beşinci sırada Katolikler vardır. Tablo-6'da görüldüğü üzere şehrin Müslüman nüfusunun oranı %43, gayrimüslim nüfusunun oranıysa %57'dir.

Tablo-3'deki evli/yetişkin erkek sayılarına göre en kalabalık yetişkin erkek nüfus Müslümanlarındır. İkinci sırada Ermeniler, üçüncü sırada Rumlar vardır. Sonra sırasıyla Yahudi ve Katolikler gelir. Tüm bekar erkekler içinde %47'lik orana sahip Rumlar bu tasnifte büyük üstünlükle birincidir.⁷⁸ Bekar erkekler içerisinde Ermeni nüfus %30 ile ikinci sıradadır. Müslümanlar ise bu tasnifte üçüncüdür. Katolikler bu kategoride Yahudileri geçmektedir. İki topluluğun şehirdeki bekar sayıları genel ortalamaya etki etmeyecek kadar düşüktür. Şehirdeki Katoliklerin nicelik olarak azlığı göz önüne alınırsa bu durum Katolikler için doğaldır. İstanbul'daki bekar Yahudi sayısının bu kadar az olması bu cemaatin kentli bir nüfus olmasından dolayı göç hareketlerinin sınırlı olmasıyla açıklanabilir. Ayrıca Museviliğin bekarlığa dönük olumsuz olarak tabir edilebilecek bakışı, evlilik ile aile kurumuna önem atfeden uygulamaları bu durumla alakalı olabilir.⁷⁹ Tablo-5'ten de anlaşılacağı üzere kentteki çocuk nüfus oranında Müslümanların payı genel nüfustaki veriye göre daha yüksektir. Çocuk sayısı bakımından en kalabalık -gayrimüslimler arasında birinci- ikinci grup Ermenilerdir. Rumlar bu tasnifte üçüncüdür. Ermeni ve Rum çocuklarının toplamı dahi Müslümanlara yetişememektedir. Dördüncü sırada ise Yahudiler bulunmaktadır. Katoliklerin çocuk sayısı ise çok azdır. Şehrin toplam erkek nüfusunun %80'ni büyük, %20'si çocuklardan oluşmaktadır.⁸⁰

20 Haziran 1833'ten-15 Ekim 1833'e Kadar İstanbul Nüfus Hareketleri

Şehrin kent dinamiklerine ait verileri değerlendirmeden önce burada verilen rakamların tıpkı nüfus gibi sadece erkeklere ait olduğu tekrar hatırlatılmalıdır. Kadınların tek tek -sadece nüfus sayımlarına dahil edilmelerinden hareketle- devletin

78 1831-1832 yıllarında İstanbul'da olan Robert Walsh'ın gözlemlerinde Rumların eski olayları geride bıraktığını başkentte neşe ve keyiflerinin yerinde olduğunu ayrıca Yunan hükümetini istikrarsız bulanların İstanbul'a geri döndüğünü belirtir. Robert Walsh, *İrlandalı Bir Vayizin Gözüyle II. Mahmud İstanbul'u*, çev. Zeynep Rona (İstanbul: Kitap Yayınevi, 2021), s. 421 ve 503.

79 Cihat Şeker, "Yahudilikte Evlilik ve Cinsellik Anlayışı/Ahlakı", *İLTED*, 44 (2015), s. 252-255.

80 Krş. Somel, "Vaka-i Hayriyye", s. 206; Çakır, "İstanbul'da Demografi ve Göç", s. 253.

ilgisine mazhar olmalarının modern devlet olgusunun çok daha fazla güçlendiği 19. yüzyılın ikinci yarısında olduğu bilinmektedir. Ancak farklı yerlerden gelip İstanbul'a yerleşenlerin veya geçici süre veya çeşitli niyetlerle payitahta seyahat edip aynı zamanda türlü nedenlerle başkentten ayrılan ve elbette ölenlerin ya da doğanların sadece erkekler olamayacağı açıktır.⁸¹

Göç almak ya da göç vermek bir kentin büyümesi ya da küçülmesini anlamlandıran mühim verilerdendir. Fetihden sonra bir süre İstanbul'a olan göç hareketleri devlet tarafından teşvik edilmiş ancak bilhassa 18. yüzyıldan sonra bu politikanın aksi yönünde hareket edilmeye başlanmıştır.⁸² Tablo-7'den anlaşılabileceği üzere 1833 yılının Haziran-Ekim ayları arasında İstanbul'a çok büyük çoğunluğu bekar, yarısından fazlası Müslüman olan toplam 5.496 kişi yerleşmiştir. Bunların 3.009 tanesi Müslümandır. Başkente yerleşen Rum sayısı 1.375, Ermeni sayısı ise 1.351'dir.

Tablo-7: 1833 Yılında İstanbul'a İskân Sayısı

Tarih	Müslüman	Rum	Ermeni	Katolik	Yahudi	Toplam
20.06.-18.07.1833	789	544	397	25	6	1.761
19.07-17.08.1833	759	438	353	4	7	1.561
18.08-15.09.1833	744	70	225	5	10	1.053
16.09-15.10.1833	717	323	376	5	0	1.121
Toplam	3.009	1.375	1.351	39	23	5.797
Oran	%52	%24	%23	%0.67	%0.39	

İstanbul'a göçün hem Müslüman hem de gayrimüslimler için sebepleri tahmin edilebilir. Sultanın gölgesinde yaşamının hemen her dönemde çeşitli imtiyazları mevcuttur. En başta Müslümanlar için –verilerin fazlalığı bakımından 1834 yılı bahsinde daha detaylı olarak değineceğim- askerlik görevinden ve çeşitli

81 Örneğin 19 Mayıs 1843 tarihli bir belgeye göre Trabzon'dan mirasla alakalı bir iş için geçici olarak İstanbul'a gelmek isteyen ve bunun için başvuran Gülgül hanıma mürur tezkiresi verilmesine karar verilmiştir. Bkz. BOA, Sadaret Mektubi Kalemi Evrakı (A.}MKT.)7/7. Benzer bir örnek için bkz. BOA, A.}MKT. 15/22. Kadınlarla alakalı kayıtların tutulmasına karşın bunların payitahta yaptıkları seyahatlerin burada söz konusu ettiğimi raporlara dolayısıyla da sayısal verilere eklenip eklenmediğiyle alakalı kesin bir bilgi yoktur.

82 Detaylar için bkz. Mehmet Öz, "İstanbul Nüfusu: Fetihden XVIII. Yüzyıl Sonlarına Kadar", *Antik Çağdan XXI. Yüzyıla Kadar Büyük İstanbul Tarihi*, c. III, ed. Çoşkun Yılmaz (İstanbul: İBB Kültür Aş-İSAM, 2015), s. 468-488.

vergilerden muaf olmak ve iş imkanlarının fazlalığı gibi avantajlar söylenebilir.⁸³ Askerlik haricinde bu hususların Ermeni ve Rumlar için benzer, Yahudi ve Katolikler için geçerli olmadığı iddia edilebilir. Zira 1833-1837 arasında şehre yerleşen Katolik ve Yahudi sayısı her zaman çok azdır. Şehrin en fazla göç aldığı mevsim toplam 1.761 kişiyle haziran-temmuz arasındır.

19. yüzyılın başında pek çok travmatik vakanın yaşandığı (Alemdar Olayı, Rum Fetreti, Yeniçeri Ocağının tasviyesi vb.) bir dönem olan II. Mahmut iktidarında şehrin güvenliğiyle alakalı çalışmaların ocağın tasfiyesiyle yeniden şekillendiği şüphesizdir.⁸⁴ Merkezi idarenin bu dönemde payitaht nüfusunu ay ve ay takip etmesinin yanında yapılmış olan yeniliklerden birisi de başkentteki asayiş problemlerinin detaylarına dair günü gününe jurnaller hazırlanmasıdır. Bu jurnallerden hareketle 1837-1838 yıllarında İstanbul'da fuhuş, hırsızlık, sokağa çıkma yasaklarını ihlal, kavgâ, sarhoşluk, tecavüz vb. gibi kamu otoritesine zarar veren eylemlerin neredeyse her gün mevcut olduğu görülmektedir.⁸⁵ Şüphesiz bu ve bunlara benzer suçları işleyen kişiler son kertede şehrin huzurunu bozduklarından dolayı başkentten ihraç edilmektedir.⁸⁶ Elbette aradığını bulamadığı için kentten kendi rızasıyla ayrılanlar da mevcut olmalıdır. Zira 1833 yılının 4 aylık döneminde 10.000'den fazla kişi -ki bu şehre yerleşenlerden çok daha büyük bir rakamdır- İstanbul'dan ayrılmış ya da uzaklaştırılmıştır. Tablo-8'de görüleceği üzere bu kategoride liderlik 4.694 kişiyle Müslümanlarındır. İkinci sırada 3.178'le Ermeniler, üçüncü sırada 1.955 kişiyle Rumlar vardır. Başkentten ayrılanlara dair ilginç olduğunu düşündüğüm husus bu tasnifte şehirden ayrılan evli Müslüman sayısının bekarlara göre daha fazla olmasıdır. 1833'te 2.537 evli, 1.728 bekar Müslüman başkentten ayrılmak durumunda kalmıştır.⁸⁷ Bu durumun bekarlarla alakalı genel

83 Işıl Çokuğraş, *Bekar Odaları ve Meyhaneler: Osmanlı İstanbul'unda Marjinalite ve Mekân (1789-1839)* (İstanbul: İstanbul Araştırmaları Enstitüsü, 2016), s. 21.

84 Detaylar için bkz. Gültekin Yıldız, "Payitaht İstanbul'un Son Yüzyılı", *Antik Çağ'dan XXI. Yüzyıla Kadar Büyük İstanbul Tarihi*, c. II, ed. Çoşkun Yılmaz (İstanbul: İBB Kültür Aş-İSAM, 2015), s. 174-233. Konuyu genel manada ve daha geniş ele alan çalışmalar için bkz. Ali Sönmez, "Polis Meclisinin Kuruluşu ve Kaldırılışı (1840-1845)", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, XXIV/37 (2005), s. 259-275; Ali Sönmez, "Zabtiye Teşkilatının Düzenlenmesi (1840-1869)", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, XXV/49 (2006), s. 199-219.

85 BOA, TS.MA.d 5049/2.

86 Mehmet Demirtaş, "XIX. Yüzyılın İlk Yarısında İstanbul'daki Kamu Düzenini Bozan Gruplara Karşı Yürütülen Mücadele", *Belleten*, LXXXI/291 (2017), s. 481-524.

87 Başkentten uzaklaştırılan Müslümanların 429 tanesi de çocuktur. Çocuk nüfusu bakımından arada ciddi fark olan Müslüman ve Ermenilerin oransal olarak şehirden uzaklaştırılan çocuk verileriye birbirine oldukça yakındır.

kabullerle bağdaşmadığı ve başkentte evli Müslümanların bekarlara göre -belki de- daha fazla asayiş problemine sebebiyet verdiğini düşündürmektedir. Rum ve Ermenilerde ise bu durum tam tersidir ve başkentten ayrılan ya da uzaklaştırılanların çok büyük çoğunluğu bekarlarıdır.⁸⁸ İstanbul'dan en fazla ayrılan sayısı 3.285'le eylül-ekim arasındadır.

Tablo-8: 1833 Yılında İstanbul'u Terk Eden Sayısı

Tarih	Müslüman	Rum	Ermeni	Katolik	Yahudi	Toplam
20.06.-18.07.1833	1.132	340	384	24	26	1.786
19.07-17.08.1833	1.211	144	551	26	79	2.211
18.08-15.09.1833	1.151	581	1.133	26	29	2.920
16.09-15.10.1833	1.200	890	1.110	22	63	3.285
Toplam	4.694	1.955	3.178	98	196	10.121
Oran	%46	%19	%31	%1	%2	

19. yüzyılın ilk yarısı tebaanın henüz vatandaşa evrilmediği, mürur tezkiresi dışında nüfus vb. resmi evrakın muhtemelen kullanılmadığı, devlet ile halk arasındaki hukuki ilişkilerin kısıtlı, toplumsal mahremiyetin ise yüksek olduğu bir dönemdir. Dolayısıyla doğum ve ölüm sayılarına dair kayıtların ne kadar titizlikle tutulduğunu nihai olarak saptamak zordur. Bu nedenle doğum ve ölüm sayılarına ihtiyatla yaklaşılmalıdır. Ancak, doğum-ölüm gibi demografik hadiselerin 1829'dan itibaren devlet tarafından takibi kamunun nüfusa dair hareketlerin yanında sosyal hayatın detaylarını öğrenmek adına gösterdiği önemli modernleşme hamlelerinden birisidir.⁸⁹ 1833'ün 4 ayında toplam 938 doğum kayıtlara yansımıştır. Doğum sayısında birinci sırada Ermeniler, ikinci sırada Müslümanlar, üçüncüde Rumlar vardır. Sayısal olarak en fazla doğum toplam 277 ile eylül-ekim ayları arasındadır.⁹⁰ Burada söz konusu verilerle alakalı özellikle belirtilmesi gereken bir durum vardır. Toplam nüfus sayısından bağımsız ve sistematik olarak İstanbul'daki doğum -hatta ölü doğum/meyyiten tevellüt- ve ölümlere dair verilerin toplanmasına 1838 yılında başlanmıştır.⁹¹ Bu bakımdan 1833 yılında doğum ve ölümlere

88 Evli Rum: 265, Bekar Rum: 1663. Evli Ermeni: 890, Bekar Ermeni: 2.089.

89 Bingöl, "İstanbul'da 1829 Nüfus Sayımı", s. 56.

90 "(1848) şubat ayından sonra en çok doğum olayının olduğu diğer aylar eylül, kasım ve mart aylarıdır". Bkz. Verrolot, *İstanbul'da Kolera*, s. 76.

91 Gülhan Balsoy, Cihangir Gündoğdu, "Ottoman Death Registers (*Vefayât Defterleri*) and Recording Deaths in Istanbul (1838-1839)", *Middle Eastern Studies*, LVII/2 (2021), s.

dair tutulan istatistiklerin henüz emekleme aşamasındaki bir girişim olabileceği göz önünde tutulmalıdır.

Tablo-9: 1833 Yılında İstanbul'da Doğum Sayısı

Tarih	Müslüman	Rum	Ermeni	Katolik	Yahudi	Toplam
20.06.-18.07.1833	59	26	136	4	39	264
19.07-17.08.1833	53	42	98	5	22	220
18.08-15.09.1833	52	29	58	6	32	177
16.09-15.10.1833	50	89	104	10	24	277
Toplam	214	186	396	25	117	938
Oran	%23	%20	%42	%3	%12	

Tablo-9'dan anlaşılacağı üzere en yüksek doğum oranına sahip millet Ermenilerdir. Müslümanların yarısı kadar yetişkin erkek nüfusa sahip olan Ermenilerin oranı beklenmedik ve şaşırtıcı gibi görünebilir. Ermeni nüfusunun aylık ortalama 99, toplam 396 doğumuna karşın Müslümanların toplam doğum sayısı 214, aylık ortalama doğum yekunu ise sadece 53'tür. Dolayısıyla iki milleti doğurganlık bakımından kıyasladığımızda Ermeniler bu yılda Müslümanlardan neredeyse iki kat fazla doğum sayısına sahiptir. Bu kategoride üçüncü olan Rumların toplam doğum sayısı 186'dır. Sayısal olarak bu konuda göz ardı edilmemesi gereken grup ise Yahudilerdir. Bu cemaat 4 aylık zaman diliminde aylık 29, toplamda 117 doğumla dördüncüdür. Bir ihtimal gayrimüslimlerin doğum ve ölüm kayıtlarının Müslümanlardan daha iyi tutulduğu düşünülebilir. Neticede Rum ve Ermeni nüfusun doğum sayıları bu yıldaki ölüm sayılarından daha yüksektir ve bu iki milletin doğal nüfus artışına sahip olması anlamına gelir.⁹²

1833 yılına ait jurnallere göre şehirde toplam 777 vefat kayda geçirilmiştir. En fazla ölüm kaydı toplam 272 ile haziran-temmuz aylarındadır.⁹³ Tablo-10'dan anlaşılacağı üzere bu tasnifte Müslümanlar 301 vefat ile birinci sıradadır. Ermenilerin toplam ölüm sayısı 228, Yahudilerin 147'dir. Dördüncü sıradaki Rum nüfusun

197-208; Mustafa Mesut Özekmekçi, "1838-1840 Arasında İstanbul'daki Gözetleme Pratiklerine Bir Misal: Tahaffuz Jurnalleri", *Tarih Okulu Dergisi*, 55 (2020), s. 4457-4485.

92 "Doğumların ölümlerden fazla olmasıyla nüfusta meydana gelen değişime doğal artış denir". Erol Tümerterekin, Nazmiye Özgüç, *Beşeri Coğrafya: İnsan, Kültür, Mekân* (İstanbul: Çantay Kitapevi, 2016), s. 230.

93 1848 yılında İstanbul'da ölüm oranının en yüksek olduğu aylar ağustos ve temmuzdur. Detaylar için bkz. Verrolot, *İstanbul'da Kolera*, s. 77.

toplam ölüm sayısı 84'tür.⁹⁴ Katoliklerin ise 17'dir. Müslüman ve Rumların yetişkin ölü sayısının toplamı çocuk ölümlerinden yüksektir. Yahudi ve Ermenilerin ise tam tersidir. Ölümlerin yaş gruplarına dağılımında ise dikkat çeken bir husus mevcuttur; 1833'te İstanbul'daki yetişkin nüfus içerisinde evlilerin ölü sayısı çok daha kötü şartlarda ikamet ettikleri bilinen bekarlardan fazladır.

Tablo-10: 1833 Yılında İstanbul'da Ölüm Sayısı

Tarih	Müslüman	Rum	Ermeni	Katolik	Yahudi	Toplam
20.06.-18.07.1833	67	19	139	5	42	272
19.07-17.08.1833	86	17	32	5	33	173
18.08-15.09.1833	87	18	18	5	39	167
16.09-15.10.1833	61	30	39	2	33	165
Toplam	301	84	228	17	147	777
Oran	%39	%11	%29	%2	%19	

Veriler içerisinde üzerinde çok kısaca değineceğim husus mürur tezkiresiyle taşraya gidip İstanbul'a dönenlerdir. Tablo-11'den anlaşılacağı üzere İstanbul'dan taşraya yapılan gidiş-gelişlerde Müslümanlar ilk, Ermeniler ikinci sıradadır.

Tablo-11: 1833 Yılında İstanbul'dan Taşraya Gidip Dönenlerin Sayısı

Tarih	Müslüman	Rum	Ermeni	Katolik	Yahudi	Toplam
20.06.-18.07.1833	490	228	230	8	15	971
19.07-17.08.1833	371	166	234	5	38	814
18.08-15.09.1833	321	112	246	9	15	703
16.09-15.10.1833	513	121	267	7	16	924
Toplam	1.695	627	977	29	84	3.412
Oran	%50	%18	%29	%1	%2	

94 Aleksandros Paspatis'in Balıklı Rum Hastanesinin kayıtlarına göre 1833 yılı genelinde hastanede verdiği ölü sayısı 252'dir. 4 Aylık ortalama 21 ölümü 12 aya yaydığımızda çıkan sayı da 252'dir. Aleksandros Paspatis, *Balıklı Rum Hastanesi Kayıtlarına Göre İstanbul'un Ortodoks Esnafı*, 1833-1860, çev. Marianna Yerasimos (İstanbul: Kitap Yayınevi, 2014), s. 56, 57.

14 Aralık 1833'ten 4 Ekim 1834'e Kadar Olan Jurnal⁹⁵

1834'te şehir nüfusunun genel kompozisyonunda 1833 yılına göre büyük bir değişiklik yoktur. Ermenilerin nüfusu 1833'e göre küçük bir düşüş göstermiştir. Yetişkin erkeklerde; Müslümanların oranı kısmen yükselmiş, Ermeni ve Rumlar çok az gerilemiş, Katolik ve Yahudilerin oranı ise sabit kalmıştır. Çocuk nüfusta; Ermeni çocuk oranı yükselmiş, Rum nüfus oranı düşmüştür. Şehrin bekar nüfusunda Rumların oranı 1833 ile aynıdır. Ermenilerin bekar oranı %30'dan %28'e gerilerken, Müslümanların bekar sayısı önceki yıla göre 3 puanlık artışla %24'e yükselmiştir.

Tablo-12: 1834 Yılında İstanbul'daki Toplam Erkek (Küçük, Yetişkin ve Bekar) Nüfusun Ortalamaları

1834 Yılı	Müslüman	Rum	Ermeni	Katolik	Yahudi	Toplam
Ortalama Erkek Nüfusu	77.837	53.070	48.533	4.309	11.384	195.132
Ortalama Yetişkin Erkek Nüfusu	43.737	14.642	19.845	2.778	7.774	88.776
Ortalama Bekar Nüfus	16.477	31.641	19.193	483	39	67.783
Ortalama Erkek Çocuk Nüfusu	17.622	6.787	9.494	1.047	3.571	38.522

İstanbul'un erkek nüfusu tablo-12'te görüleceği üzere 1834'te 1833'e göre neredeyse 9.000 kişiye yakın artmıştır. Kabaca bu durum başkent nüfusunun %3 büyüdüğünü gösterir. Ancak 1834'te şehirdeki doğum ve yerleşim sayısının yekunu 21.493, ölüm ve ayrılışların toplamı 22.766'dır.⁹⁶ Bu veriden hareketle nüfus artışının doğal olmayan yollarla gerçekleştiği düşünülebilir. Buna karşın 1834'e ait verilerdeki 3 aylık eksiklik bu konuda kesin bir yorum yapmayı zorlaştırmaktadır. Doğal olmayan bu artışın eldeki veriden hareketle en büyük sebebinin şehirdeki bekarların artışı olduğu söylenebilir. Zira Müslüman bekar sayısı bir önceki yıla göre %25, bekar Rum sayısı ise %10 fazlalaşmıştır. Tablo-13'te 1834 yılı genel nüfusuna dair yapılan hesap görülebilir.

95 1834 yılına ait veriler bu belgelerden çıkartılmıştır; BOA, TS.MA.e 326/17; 326/18, 326/19, 326/20, 326/21, TS.MA.d 4976/1, 4976/2, 4976/3, 4976/4.

96 Aylık ortalama doğum ve yerleşimlerin toplamı 2.388, ölüm ve ihraç yekunu ise 2.529'dur.

Tablo-13 1834 Yılında İstanbul'un Tahmini Toplam Nüfusu

Nüfus	Ortalama Çocuk ve Ortalama Yetişkin Erkek Toplamı x 2 Kadın (Tahmini)	Bekar Ortalaması	Toplam	Nüfusun Dağılımı
Müslüman	61.359x2:122.718	16.477	139.195	%43
Ermeni	29.339x2:58.678	19.193	77.871	%24
Rum	21.429x2:42.858	31.641	74.499	%23
Katolik	3.825x2:7.650	483	8.133	%2
Yahudi	11.345x2:22.690	39	22.729	%7
Genel Toplam	254.594	67.833	322.427	

Bekar Müslüman ve Rum sayısının artış sebebini kaynağa dayalı şekilde tespit edemediğimden durumun muhtemel nedenleri üzerinde durulması faydalı olacaktır.⁹⁷ Bekar sayısının artışı anlamlandırmak için kullanılabilecek iki sebep olduğu düşünülebilir. Bunlardan ilki, bariz ve aynı zamanda din farkı gözetmeksizin herkes için geçerli olanı ekonomik beklentilerdir. Müslüman bekar sayısının artışının bir diğer mühim sebebiyse askerlikle ilişkili olmalıdır. Dolayısıyla başkentteki bekar nüfusun bir önceki yıla göre daha da fazlalaşmasının bu iki nedenle ilişkilendirilebileceği iddia edilebilir.

İktisadi ümitler İstanbul'a göçü ve şehirdeki bekarların artışı açıklamakta kullanılabilecek önemli gerekçelerdendir. Payitahtın ekonomik ve toplumsal işleyişini de büyük oranda bekar nüfus sağlamaktadır.⁹⁸ Muhtemelen bekar olan hamal Osman'ın 1844 yılının mart ayında söyledikleri aslında İstanbul'a göçün sebebini özetler;⁹⁹ "Dersaadet'te olan rahat gibi bir (rahat) mahalde yoktur. Hemân gayret edüp akçe kazanmalı." Hamalın beyanı aslında dönemin İstanbul'uyla ilgili bilinen bir olguyu işaret eder. Bu, İstanbul'da gayret edilirse bir şekilde para kazanılabileceğidir. Başkentteki mesleki yelpazenin genişliğinin diğer pek çok şehirden iyi olduğu su götürmez bir gerçektir ve bir fırsatlar alemi olarak tabir edilebilecek şehirde iş ve aş bulmak gibi imkanların taşrayla kıyaslanmayacağı açıktır. Ek olarak Yeniçerilik vb. olgularla da ilişkili olarak geçmişten beri süre gelen, payitahtta iş edinmek için oldukça önemli olan, dolayısıyla başkente göçü kolaylaştıran hemşerilik bağlarının halen tüm canlılığıyla devam ettiğini gösteren ipuçları da

97 Çünkü ileride paylaşacağım verilerde de şehirdeki Rum ve Ermeni bekarların sayısı düşerken Müslüman bekarların nüfus artışı kesintisiz sürecektir.

98 Çokuğraş, *Bekar Odaları ve Meyhaneler*, s. 176.

99 Kırılı, *Havadis Jurnalleri*, s. 453

mevcuttur.¹⁰⁰ Örneğin H. 1256/M. 1840-1841 yılına ve Beşiktaş'taki bekar Müslümanlara ait bir nüfus defterinde kaydedilenlerin büyük çoğunluğu Kastamonuludur.¹⁰¹ Ayrıca yine iktisadi temellere oturmakla birlikte taşradaki problemlerden (vergi, güvenlik vb.) dolayı İstanbul'a firarların olması muhtemeldir.¹⁰²

Ekonomik beklentilerle payitahta göç dışında gözden kaçırılmaması gereken husus askere alınmamak amacıyla İstanbul'a gelmek ya da başka bir tabirle taşradan başkente firardır. Bilindiği üzere 1826'da Mansûre ordusunun tesisiyle imparatorlukta vatandaş ordusunun temeli atılarak Rumeli'yle Anadolu'nun Müslüman/Türkleri için bir tür sınırlı-zorunlu askere alma sistemine geçilmiştir.¹⁰³ 1831-1833 yıllarıysa Osmanlı ordusunun Mehmet Ali Paşa kuvvetleriyle savaştığı dönemdir. Muhtemelen bu yıllarda askere alımlar olağan zamanlara göre artış göstermiş olmalıdır. 1834'te ise Redif teşkilatı kurulmuş¹⁰⁴ ve teşkilatın ihtiyacı olan

100 Fatih Yeşil Yeniçerilerin bu bağlarını çok veciz şekilde anlatır. Bkz. Fatih Yeşil, *İhtilaller Çağında Osmanlı Ordusu: Osmanlı İmparatorluğu'nda Sosyoekonomik ve Sosyopolitik Değişimin Üzerine Bir İnceleme* (1793-1826) (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2016), s. 7-10. Ayrıca bkz. Paspatis, *Balıklı Rum Hastanesi*, s. 59.

101 Büyük çoğunluk Ayandon ve Taşköprülüdür. BOA, NFS.d 55. Toplam 63 kişinin kaydedildiği bir nüfus defterine göre ise tahriri yapılan kişilerin 17'si Çemişgezeklidir. Buna ek olarak çok sayıda Nevşehirli, Sivaslı, Tokatlı da mevcuttur. Defter için bkz. BOA, NFS.d 6998. H. 1258/M. 1842/1843 yılına ait bir başka örnekte Alacahamam'daki Leblebici hanında kalan 381 bekarın %95'nin Selanikli, Sabuncu hanında olan 50 kişiden 45'nin Kemahlı olması tesadüf olmasa gerektir ve geçmişi oldukça geriye götürülebilecek bugün dahi varlığını bildiğimiz sosyal ilişkilerin sürdüğünü göstermektedir. Defter için bkz. BOA, NFS.d 42, s. 4-11 ve 21-22. Konuyla ilgili ayrıca bkz. Cengiz Kırılı, "İstanbul'da Hemşehrilik Tabanlı Tabakalar/Yoğunlaşmalar", *Antik Çağdan XXI. Yüzyıla Kadar Büyük İstanbul Tarihi*, c. IV, ed. Çoşkun Yılmaz (İstanbul: İBB Kültür Aş-İSAM, 2015), s. 72-79.

102 Örneğin Eylül 1840'ta Mısır'a kaçırılmış Osmanlı donanmasından bazı kimseler firar ederek İstanbul ve Antalya'ya gelmişlerdir. Bunların içerisinde Antalya'ya kaçanların dahi bir süre sonra İstanbul'a geleceği halk arasında konuşulmaktadır. Bir başka örnekte ise Nevrekoplu bir kişi memleketindeki ekonomik sorunlardan dolayı ticaret yapmak adına İstanbul'a geldiğini söylemektedir. 1840-1844 arasında taşradan İstanbul'a gelen bazı örnekler için bkz. Kırılı, *Havadis Jurnalleri*, s. 120, 147, 304, 463.

103 Kastamonulu olup İstanbul'a gelmiş olan Mehmet'in sözleri taşradaki askere alımlarla ilgili güzel bir örnek teşkil eder. "Vilayetimizde âdem bırakmadılar, bütün askere tutdular, her taraftan zulm fukarayıdır", Kırılı, *Havadis Jurnalleri*, s. 423.

104 1837'de Redif birliklerinden firar edenlerin sayısı 20.000'den fazladır. Bkz. Tobias Heinzelmann, *Cihaddan Vatan Savunmasına: Osmanlı İmparatorluğu'nda Genel Askerlik Yükümlülüğü, 1826-1856*, çev. Türkis Noyan (İstanbul: Kitap Yayınevi, 2009), s. 74. Rediflikten kaçarak İstanbul'a firar edenler için ayrıca bkz. Demirtaş, "XIX. Yüzyılın İlk Yarisında", s. 503.

neferlerin temini için taşrada yeniden nüfus sayımları başlatılmıştır. Tüm bunlar üzerine Mansûre ordusundaki askerlik süresinin uzunluğu ve hizmetin zorluğu göz önüne alınırsa Müslümanların askerlikten kaçmak için -özellikle 19. yüzyılın ilk yarısından itibaren- çok sebebi vardır.¹⁰⁵

Bana kalırsa İstanbul'daki bekar Müslüman sayısının çok büyük oranda artmasının aslı sebebi Dersaadet ve Bilâd-ı Selâse ahalisinin Kur'a usulünün ilan edildiği 1843'e kadar hemen hemen her dönem fiilen askerlikten muaflığıdır.¹⁰⁶ Şehir nüfusunun bu imtiyaza nasıl, ne zaman ya da hangi gerekçeyle sahip olduğu dolayısıyla kimin İstanbullu olup, kimin olmadığı dahası buna kimin ne şekilde karar verdiği de belirsizdir.¹⁰⁷ Konuyla ilgili bazı ipuçlarında 16. yüzyılda İstanbul'a geleli 5 yıl olmayanların geldikleri yere iade edilmelerine yönelik bir tasarruf olduğu söylenebilir.¹⁰⁸ 18.yüzyılda başkentte ikamet süresi 10 seneyi geçmemiş olanların memleketlerine gönderilmesine karar veren bir hükümden de bahsedilebilir.¹⁰⁹ Ayrıca 1829 sayımından sonra bekarlarla birlikte İstanbul'daki ikametleri 10 seneyi bulmayanların şehirden gönderildiği de ifade edilmektedir.¹¹⁰ Ayrıca Bingöl'ün aktardığı bilgilerde 1829 yılına ait mufassal nüfus defterlerinde kayıtları yapılan hane reisleri içinden İstanbul doğumlular için "şehri" tabiri kullanılmışken, İstanbul dışında doğanların memleketlerinin yazıldığı görülmektedir.¹¹¹ Tüm bu izahlara karşın bu konuda kesin bir kanaate varmak ise takdir edilmelidir ki oldukça zordur. Ancak bunların hepsinden önemlisi ve başkent nüfusunun askere alınmadığını gösteren en önemli kanıt 1833-1842¹¹² yıllarına ait raporlardaki İstanbul nüfusunun tasnifidir. Zira İstanbul nüfusu Rumeli ya da Anadolu'daki¹¹³ gibi *sabi*, *tüvana*, *müsinn* olarak yani Asâkir-i

105 Fırarını üç sene boyunca sürdürüp sonunda İstanbul'da yakalanan bir asker için bkz. BOA, TS.MA.d 5049/6, s. 2.

106 Ahmed Lûtfî Efendi, *Vak'ânüvis Ahmed Lûtfî Efendi Tarihi*, c. II-III, s. 384; Konuyla alakalı ayrıca bkz. Heinzelmann, *Cihaddan Vatan Savunmasına*, s. 155, 185, 186, 258; Somel, "Vaka-i Hayriye", s. 206.

107 Arşiv belgelerindeki İstanbullu, yerli, şehri gibi kavramların müphemliği için bkz. Kırılı, "Esnaf Kefalet", s. 202.

108 Toprak, "Toplumsal Topografyası", s. 119.

109 Bingöl, "İstanbul'da 1829 Nüfus Sayımı", s. 45.

110 Ahmed Lûtfî Efendi, *Vak'ânüvis Ahmed Lûtfî Efendi Tarihi*, c. II-III, s. 384.

111 Bingöl, "İstanbul'da 1829 Nüfus Sayımı", s. 53.

112 Krş. Çakır, "İstanbul'da Demografi ve Göç", s. 265-267.

113 Taşraya ait icmal defterlerde nüfusun *sabi*, *tüvana* ve *müsinn* olarak özetlendiği açıkça görülmektedir. Konuyla alakalı bazı örnekler için bkz. BOA, NFS.d 723, 3079, 3480, 5621.

Mansûre-i Muhammediye kanunnamesindeki gibi değil *sabi, kibar ve bekar* olarak kaydedilmektedir.¹¹⁴ Bu tasnif başkent ahalisinin askerlik konusundaki ayrıcalığı doğrulayan çok önemli bir donedir. Mayıs-Haziran 1844 yılına ait bir örnek ise askerlikle alakalı şehirdeki statüko değişiminin ahaliyi oldukça şaşırttığını gösterirken Müslümanların duruma dair hissiyatını açık şekilde yansıtır;¹¹⁵ “Dersaadet’ten askere adam aldıklarından berü vilayetlerden gelen yokdur. Dersaadet’e gelsek burada da böyle askere aldıklarından şaşkına döndük.” 5 Ağustos 1845’e ait ve muhtemelen jurnallerden çıkartılan bir rapor ise İstanbul ahalisinin özellikle de bekarların artık askere alınacağını/alınabileceğini gösterir. Çünkü bu ve sonraki tarihlere ait raporlarda İstanbul’un bekar nüfusu tıpkı taşradaki gibi *sabi* (çocuk), *tüvana* (güçlü-kuvvetli) ve *müsin* (yaşlı) olarak ayrılmaktadır.¹¹⁶ Kentin ana unsuru olmasına her dönem marjinal/öteki¹¹⁷ ve merkezi idare için sorun teşkil¹¹⁸ ettiklerinden dolayı İstanbul’dan sürekli uzaklaştırılan bekarların bilhassa Müslümanların sayısının sadece 1 yıllık zaman diliminde 13.141’den 16.477’ye yükselmesi hiç şüphesiz dikkat çekici ve önemlidir.¹¹⁹ Hem 1833 hem de 1834 yıllarında İstanbul’a gelen bekarların

114 1830-1831’e ait olduğu düşünülen belgenin arşiv yetkilileri tarafından yanlış tarihlendirildiğinin bir başka ipucu da budur. Karpas bu belgeyi kullanırken arşivdeki fon ile numarasını belirterek (İbnülemin Dahiliye/İE.DH 35/3087) 1830 *tarihli olabilir* şeklinde bir açıklama yapmıştır. Ek olarak -özetle- raporun nüfusu askerlik yapabilecek olanlara göre tasnif edildiğini de belirtir. Karpas, *Osmanlı Nüfusu*, s. 415-416. Halbuki yukarıdan da anlaşılacağı üzere 1830’larda İstanbul ahalisi askere alınmamaktadır. Bu bakımdan başkent nüfusuna ait bir belgenin askere alınabilecek nüfusa göre tasnif edilmesi manasızdır. Bingöl’de incelediği mufassal nüfus defterinde toplam nüfus tasnifinin küçük ve büyük olarak yapıldığını belirtir. Bkz. Bingöl, “İstanbul’da 1829 Nüfus Sayımı”, s. 53.

115 Kırılı, *Havadis Jurnalleri*, s. 467.

116 BOA, NFS.d 571, s. 1, 2, 3, 4, 5. Müttehhiil olarak kaydedilenlerde böyle bir tasnif yoktur. Çünkü Asâkir-i Mansûre-i Muhammediye kanunnamesine göre ancak bekar olanlar askere alınmaktaydı. BOA, İE.DH 35/3087 olarak tasniflenmiş belgenin yanlış tarihlendirildiğine dair bir başka ipucunun bu husus olduğu söylenebilir.

117 Çokuğraş, *Bekar Odaları ve Meyhaneler*, s. 52. Ayrıca bkz. Zübeyde Güneş Yağcı, “Osmanlı Toplumunda Mahallenin Dışındakiler: Bekâr Odaları ve Bekârlar”, *Türk İslam Medeniyeti Akademik Araştırmalar Dergisi*, X/19 (2015), s. 65-85.

118 1831’de hamal ve kayıkçı gibi dükkanları olmayan dolayısıyla merkezi idare için kontrolü zor ve sorun çıkarma olasılığı yüksek olanların ayrı nüfus defterlerine yazıldığı görülmektedir. Bkz. Gültekin Yıldız, *Neferin Adı Yok: Zorunlu Askerliğe Geçiş Sürecinde Osmanlı Devleti’nde Siyaset, Ordu ve Toplum (1826-1839)* (İstanbul: Kitabevi, 2009), s. 111.

119 Lûtfi ocağın tasfiyesinden sonra İstanbul’da ciddi bir temizlik yapıldığını, 20.000 kadar bekar-serserinin han ve iskelelerden toplanarak taşraya gönderildiğini belirtir. Bkz. Ahmed Lûtfi Efendi, *Vak’ânüvîs Ahmed Lûtfi Efendi Tarihi*, c. I, s. 108. Benzer bir izlenim için bkz.

sayısı da büyük/evli olarak tabir edilenlerden iki kat fazladır.¹²⁰ İlerleyen bölümlerde şehirdeki Müslüman bekar sayısının arttığı da görülecektir. Nihayetinde Müslüman bekarların ekonomik gerekçelerle birlikte özellikle askere alınmamak adına İstanbul'a göçü yoğunlaştırdıkları iddia edilebilir. Müslüman bekarların yanında şehirdeki bekar Rum sayısının arttığını daha önce belirtmiştim. Rumların ortalama bekar sayısı 1833'te 28.714'ken 1834'te 31.641'e yükselmiştir. Ermeni bekar nüfusu ise az miktarda artmış, 1833'te ortalama 18.400 olan bekar Ermeni sayısı bu yılda 19.114'e ulaşmıştır.¹²¹ Müslüman bekar sayısının büyük artışına karşın bu yılda da başkentin en kalabalık bekar taifesi Rum nüfustandır.¹²²

14 Aralık 1833'ten-4 Ekim 1834'e Kadar İstanbul Nüfus Hareketleri

İstanbul'a göç, şehirden ayrılanlar, doğum ve ölüm sayılarının ortalamalarında tıpkı 1833 yılında olduğu gibi her tasnifte tablo-14'te görüleceği üzere Müslümanlar ilk sıradadır. 1834 raporunun başlangıcı olan 14 Aralık 1833-11 Ocak 1834 arasında 4.084 kişi İstanbul'a yerleşmiştir. Bunun yarısından fazlası bekar Rum'dur. Bu verinin üzerinde durduğum şehrin iş imkanlarının yanında farklı bir anlamı daha olduğunu düşünmekteyim. Payitahttaki Rumların tamamının 1820-1821'de Anadolu'ya sürülmesinin merkezi idare tarafından düşünüldüğü ve aradan uzun sayılamayacak bir zamanın geçtiği göz önüne alındığında Rumların İstanbul'a artan göçü bu taife için şehrin muhtemelen tekrardan güvenilir bir yer olmaya başladığını düşündürmektedir.¹²³ Ek olarak Yunan krallığının uygulamalarından duyulan rahatsızlıkların İstanbul'a olan Rum göçünü arttırması ihtimal dahilindedir.¹²⁴

J.F. Michaud ve J.J.F. Poujoulat, *İmparatorluklar Şehri İstanbul 1830*, çev. Nedim Demirtaş (İstanbul: Say Yayınları, 2014), s. 43.

120 1833'te gelen evli sayısı 943, bekar sayısı 1.984'tür. 1834'te ise evli sayısı 2.907, bekar sayısı 6.207'dir.

121 Konuyla ilgili anekdotlar için bkz. Kırılı, *Havadis Jurnalleri*, s. 366, 389, 472.

122 Bu durum 1840'lardan itibaren değişecektir. Çakır, "İstanbul'da Demografi ve Göç", s. 267.

123 "Anadolu tarafına menfi olan Fenerlu takımının cümleten idam ve izaleleriyle Asitane'de bulunan sair Rum kafirlerinin dahi umumen Anadolu tarafına defleri suretiyle... ." Bu teklife II. Mahmut tarafından verilen cevap şu şekildedir; "Bend-i sanide beyan olunan mevaddan ve Rumların Anadolu'ya defi ve menfi olan Boyarların idamları ve müstemen sefinelerinin defi maddeleri Rusyalunun ilan-ı harb ideceği tahkik ittikten sonra bil-mulahaza icra olunacak mevaddandır" Bkz. BOA, HAT 889/39285 29.12.1238.

124 Walsh, *İrlandalı Bir Vaizin Gözüyle*, s. 421 ve 503.

Aralık 1833-Ekim 1834 arasında İstanbul'dan giden/gönderilenler içinde Müslümanlar ilk sıradadırlar. Bu tasnifte Ermeni ve Yahudi nüfusun oranı gerilemiş, Rumların artmıştır. 1834 nisan ayından itibaren başkentten ayrılmak zorunda kalanların sayısı genel olarak yükseliş eğilimindedir. Eylül-ekim arasında 4.016 kişi İstanbul'u terk etmiştir. 1833'te olduğu gibi bir sebeple başkentten ayrılmak zorunda kalan Rum¹²⁵ ve Ermeni¹²⁶ nüfusun ise daha çok bekarları Müslümanların ise evlileridir.¹²⁷

1834 yılındaki toplam ölüm sayılarının ortalaması 1833'e göre çok daha yüksektir. 1833 yılı raporlarında toplam vefat sayısı 777, bunun aylık ortalaması 194 kişidir. 1834 yılındaki toplam ölü sayısı 3.392, aylık ortalaması ise 443'tür. Müslümanlar 1.632 vefatla ilk sıradadır. Rumlar 1.012 ile ikincidir. Ermenilerden 957, Musevilerden 303, Katoliklerden ise 88 kişinin hayatını kaybettiği görülmektedir. 9 aylık zaman diliminde Müslüman, Rum, Ermeni ve Katolik ölümlerinin çok büyük çoğunluğu yetişkinlere aittir. Ayrıca yetişkin nüfus içinde evlilerin ölü sayısı bekarlardan yüksektir. Yahudiler de ise çocuk ölümü daha fazladır. 12 Mart-10 Nisan 1834 arasında Müslüman ve Rum nüfusun -bilhassa yetişkinler- toplam 1.118 ölümlle en hafif tabirle kırıldıkları söylenebilir.¹²⁸ Sözü edilen zaman diliminde kayıtlara geçirilmiş vefat sayısı tüm raporlar içinde tekil olarak en yüksek olanıdır. Aralık 1833-Ocak 1834'ten sonra -Haziran-Temmuz 1833 hariç tutularak- İstanbul'daki ortalama ölüm sayıları artık hiçbir zaman 200'ün altına düşmeyecektir. Tüm bu verilerden hareketle literatürde 1835-1838 yıllarında gerçekleştiği düşünülen vebanın bir ihtimal 1834 yılının mart-nisan aylarında başlamış olabileceği düşünülebilir.¹²⁹

125 431 evli, 3.919 bekar.

126 1.149 evli, 3.817 bekar.

127 4.229 evli, 3.977 bekar.

128 Müslüman ve Katoliklerin ölü sayısı bir önceki aya göre 2 kattan fazla atmıştır. Rumların bir önceki ayda ölü sayısı sadece 17'iken mart-nisan arasında 507 gibi akıl almaz bir yükseliş sergilemiştir. Yahudilerin ölü sayısı ise neredeyse sabit olarak 24'ten 20'ye düşmüştür. Ermenilerin ölü sayısı bir önceki aya göre 2 kattan fazla artmakla birlikte nüfuslarına oranla kayıplarının çok fazla olmadığı düşünülebilir.

129 Literatürde bu vebanın genelde 1835-1838 arasında gerçekleştiği belirtilmektedir. Bkz. Nühket Varlık, "İstanbul'da Veba Salgınları", *Antik Çağdan XXI. Yüzyıla Kadar Büyük İstanbul Tarihi*, c. IV, ed. Çoşkun Yılmaz (İstanbul: İBB Kültür Aş-İSAM, 2015), s. 150. Paspatis vebanın 1834-1836 arasında büyük tahribata yol açtığını ve 1837'de bittiğini söyler. Bkz. Paspatis, *Balıkli Rum Hastanesi*, s. 15.

Doğum sayılarında Müslümanların oranında ciddi bir artış mevcuttur. Evli Müslümanların sayısı 1833'e göre pek değişmemekle birlikte Müslüman nüfusun toplam 1.116'ya ulaşan doğum sayısı bir önceki yıla göre ciddi bir yükseliş sergilemiştir.¹³⁰ Ermenilerin doğum sayısı 726'dır. Cemaatin doğum oranı 1833'e göre ciddi bir düşüşle %42'den %26'ya gerilemiştir. Ermenilerin doğum sayılarının bu kadar gerilemesini açıklayacak bir sebep belki kayıtların tutulmasındaki özensizlik olabilir. Zira evli Ermeni sayısında 1833'e göre radikal bir değişiklik -tıpkı Müslümanlar gibi- söz konusu değildir. Üçüncü sıradaki Rumların 1834'teki toplam doğum sayısı 484'tür. Oransal olarak bir önceki yıla göre cemaatin oranı iki puanlık azalışla %18'dir. Rumların doğum oranının azalması evli erkek sayısının bir miktar gerilemesinden kaynaklı olabilir. 1834'teki doğumlarla ilgili kesinlikle belirtilmesi gereken özellikli tek husus şehirdeki topluluklar arasında Yahudilerin doğum sayılarının ölümlere göre yüksekliğidir. Bu bağlamda 1834'te şehirde toplam 344 Musevi bebek doğmuştur.¹³¹ Yahudilerin genel doğum içindeki oranı ise tıpkı 1833'te olduğu gibi %12'dir. En fazla doğum hadisesi ise 732 ile mart-nisan arasında gerçekleşmiştir. Tablo-14'te 1834 yılı verilerinin ortalaması paylaşılmıştır.

Tablo-14: 1834 Yılında İstanbul Nüfus Hareketleri

1834 Yılı	Müslüman	Rum	Ermeni	Katolik	Yahudi	Toplam
Yerleşen	9.474	5.054	3.983	210	44	18.765
Doğum	1.116	484	725	59	344	2.728
Ölüm	1.632	1.012	957	88	303	3.992
İhraç	8.791	4.409	5.176	133	265	18.774
İstanbul'dan Taşraya Gidip Dönenler	4.522	1.315	1.673	71	158	7.739

01.03-30.03.1835 Tarihli Jurnal

1835 yılına ait sadece bir tane rapor tespit (1-30 Mart 1835) edebildim. Ancak bu jurnal tüm jurnaller içerisinde belki de en kıymetlilerdendir. Zira İstanbul'da 19. yüzyılın son vebası olarak adlandırılan salgından (1835-1838) önceki tespit edebildiğim tek rapordur.¹³²

¹³⁰ 1833'te Müslümanların 4 aylık ortalama doğum sayısı 53 iken 1834'teki ortalama sayı 124'e yükselmiştir.

¹³¹ Cemaatin toplam ölüm sayısı ise daha önce de ifade edildiği üzere 303'tür.

¹³² Varlık, "İstanbul'da Veba Salgınları", s. 150; Paspatis, *Balıkli Rum Hastanesi*, s. 13. Moltke'de 1837 başında vebanın etkisinin oldukça azaldığını belirtir. Bkz. Helmuth von

Tablo-15: 1835 Yılında İstanbul'da Toplam Erkek
(Küçük, Yetişkin ve Bekar) Nüfus¹³³

1835 Yılı	Müslüman	Rum	Ermeni	Katolik	Yahudi	Toplam
Ortalama Erkek Nüfusu	81.001	51.162	48.267	4.251	11.366	196.047
Ortalama Erkek Çocuk Nüfusu	18.155	6.182	9.873	1.083	3.746	39.035
Ortalama Yetişkin Erkek Nüfusu	44.398	14.251	19.413	2.643	7.588	88.293
Ortalama Bekar Nüfus	18.448	30.729	18.981	525	32	68.715

Mart 1835 raporu İstanbul'daki Müslüman nüfus artışının sürdüğünü göstermektedir. Müslüman ahali özellikle bekar sayısının yükselişiyle 1833 yılına göre (bkz. tablo-4) %10, 1834'e göreyse (bkz. tablo-12) %4 civarında fazlalaşmıştır. Şehirdeki Müslüman erkek sayısının toplamı Mart 1835 jurnaline göre 80.000'i aşmıştır. Ermeni, Yahudi ve Katoliklerin nüfusları ise 1834'e kıyasla az bir düşüşle hemen hemen aynıdır. Rum nüfus 1834 yılına göre %3 kadar azalmıştır.

Bu yılda şehirdeki yetişkinlerin yarısı Müslümanlardır. Diğer cemaatlerin yetişkin sayıları kısmen gerilemiştir. Çocuk nüfusta Müslümanların oranı değişmemiştir. Ermeni, Yahudi ve Katolik çocukların sayısı küçük artışlar göstermiş, Rum çocuklarının azalmıştır. Müslümanlar için en mühim değişiklik bekar erkek sayısıdır. 1833'te şehirdeki bekarların %21'i Müslümanlardayken 1835'te bu oran %27'ye ulaşmıştır. Rumların bekar oranı 1833 ve 1834' göre azalarak %45'e, Ermenilerin ise %28'e gerilemiştir. 1835 yılı incelenen zaman dilimi içinde İstanbul nüfusunun en kalabalık olduğu yıldır. Şehrin toplam nüfusunun 325.000 kişiye yaklaştığı tablo-16'da görülmektedir

Moltke, *Moltke'nin Türkiye Mektupları*, çev. Hayrullah Örs (İstanbul: Remzi Kitapevi, 2015), s. 115.

133 BOA, TS.MA.e 326/22.

Tablo-16: 1835 Yılında İstanbul'un Tahmini Toplam Nüfusu

	Ortalama Çocuk ve Ortalama Yetişkin Erkek Toplamı x 2 Kadın (Tahmini)	Bekar Ortalaması	Toplam	Nüfusun Dağılımı
Müslüman	62.553x2:125.106	18.448	143.554	%44
Ermeni	29.286x2:58.572	18.981	77.553	%24
Rum	20.433x2:40.866	30.729	71.595	%22
Katolik	3.726x2:7.452	525	7.977	%2
Yahudi	11.334x2:22.668	32	22.700	%7
Genel Toplam	254.664	68.715	323.379	

Mart 1835'te İstanbul Nüfus Hareketleri

1835 Mart'ında İstanbul'a yerleşenlerin çoğunluğu Müslümanlardır. İkinci Rumlar, üçüncü Ermenilerdir. Katolik sayısı ise her zamanki gibi çok azdır. Mart ayında İstanbul'a Yahudi göçü gerçekleşmemiştir. Mart ayında diğer gruplardan İstanbul'a yerleşen sayısı da oldukça azdır. Muhtemelen salgın korkusundan gayrimüslimlerin başkente yerleşmeye pek gönüllü olmadıkları düşünülebilir.

Mart 1835 raporunda toplam 263 doğum, 316 ölüm kaydedilmiştir. Müslümanların hem doğum hem de ölüm sayıları (127) aynıdır. Geri kalan doğumlar içinde Ermeniler ikinci, Yahudiler üçüncüdür. Rum ve Katoliklerin doğum sayısı çok azdır. Yahudilerin doğum sayısı yine ölümlerinden fazladır.

Genel ölüm oranı içindeki dağılımda Müslümanların oranı %40, Ermenilerin %31, Katoliklerin %12, Rumların %11 ve Yahudilerin %6'dır. Rum, Ermeni ve Katoliklerin ölü sayıları doğumlarından fazladır. Yahudilerin çocuk ve yetişkin vefat sayıları ilk defa aynıdır. Müslüman, Ermeni ve Katoliklerin kayıplarının büyük çoğunluğu yetişkinlerdir. Rumlarda ise ölen bekar sayısı daha fazladır.

Tablo-17'de görüldüğü üzere şehirden 1.323 kişi ayrılmıştır. Şehirden ayrılan Müslümanların büyük çoğunluğu evli olanlardır ve Müslümanlar bu tasnifte ilk sıradadır. Rum, Ermeni, Katolik ve Yahudilerin dolayısıyla tüm gayrimüslimlerin başkenti terk edenlerin toplamı dahi Müslümanlardan azdır. Seyahat sayıları da geçmiştekilerle oldukça benzerdir ve şehirden taşraya yapılan her 10 geliş-gidişin 6'sı Müslümanlara aittir.

Tablo-17: Mart 1835'te İstanbul Nüfus Hareketleri

Mart 1835	Müslüman	Rum	Ermeni	Katolik	Yahudi	Toplam
Yerleşen	860	110	79	9	-	1.058
Doğum	127	14	87	3	32	263
Ölüm	127	34	98	39	18	316
Ayrılan	773	263	223	29	35	1.323
İstanbul'dan Taşraya Gidip Dönenler	353	57	191	26	7	634

7 Şubat 1837-4 Haziran 1837 ve 3 Ağustos 1837'den 28 Aralık 1837 Tarihlerindeki Jurnaller¹³⁴

1836 yılına ait jurnalleri tespit edemediğimi daha önce belirtmiştim. Şehir nüfusunun 1837'de, eldeki son veri olan 1835 jurnaline kıyasla %5 oranında azaldığı görülmektedir.

Tablo-18: 1837 Yılında İstanbul'daki Toplam Erkek (Küçük, Yetişkin ve Bekar) Nüfus

1837 Yılı	Müslüman	Rum	Ermeni	Katolik	Yahudi	Toplam
Ortalama Erkek Nüfusu	77.955	48.579	46.345	4.969	10.979	188.827
Ortalama Erkek Çocuk Nüfusu	13.701	10.666	9.194	1.224	3.358	38.147
Ortalama Yetişkin Erkek Nüfusu	40.192	12.544	18.921	2.780	7.096	81.535
Ortalama Bekar Nüfus¹³⁵	24.061	25.368	18.228	965	534	69.159

¹³⁴ TS.MA.d 4976/6. 7 Mayıs 1837 raporundan itibaren başkentteki medreseliler ve Mahallat odasına kayıt yaptırmamakla birlikte şehre iskân olmuşların sayısı da raporlara girmiştir. 1837 verilerinde medreselilerin göç, ihraç ve ölüm sayıları ayrı bir şekilde verilmiştir. Ben hesaplamalarda bütünlük olması adına talebelerin verilerini raporlardaki bekar sayılarına dahil ettim. 35 numaralı tablonun dipnotunda medreselilerin sayısı ayrıca verilmiştir. Ek olarak iskân tezkiresi almadan şehre yerleşen az sayıdaki kişiyi de genel toplama ekledim.

¹³⁵ BOA, TS.MA.d 4976/6. Medreseli sayısı 2.168; BOA, TS.MA.e 326/23. Medreseli sayısı 1.712; BOA, TS.MA.e 326/25. Medreseli sayısı 1.117; BOA, TS.MA.e 326/24. Medreseli sayısı 1.125.

D. Panzac'ın tespitine göre 1836 yılında İstanbul'da vebadan 25.000-30.000 kişi ölmüştür.¹³⁶ Seraskerlikte tutulan hastane kayıtlarını gördüğünü belirten Moltke ölü sayısının 20.000'den aşağı, 30.000'den yukarı olmadığını söyler.¹³⁷ Salgının şiddetiyle alakalı benzer hususlara temas eden başka yabancı gözlemcilerin görüşleri de mevcuttur.¹³⁸ Journallerden hareketle sözü edilen vefat sayılarının abartıldığı iddia edilebilir. Zira kent nüfusundaki %'5'lik azalış yaklaşık 15.000 kişiye tekabül etmektedir.

Tablo-19: 1837 Yılında İstanbul'un Tahmini Toplam Nüfusu

Nüfus	Ortalama Çocuk ve Ortalama Yetişkin Erkek Toplamı x 2 Kadın (Tahmini)	Bekar Ortalaması	Toplam	Nüfusun Dağılımı
Müslüman	53.894x2:107.788	23.777	131.565	%43
Ermeni	28.117x2:56.234	18.178	74.412	%24
Rum	23.211x2:46.422	25.291	71.713	%23
Katolik	4.024x2:8.048	962	9.010	%3
Yahudi	10.452x2:20.904	531	21.435	%7
Genel Toplam	239.396	68.739	308.135	

İstanbul'da vebanın etkileri, bilhassa Müslümanlar üzerindeki tahribatı, 1837 yılı raporlarıyla anlaşılmaktadır. Her ne kadar şehir nüfusunun genel kompozisyonu aynı gibi görünse de Müslümanların yetişkin erkek ve özellikle çocuk kaybı -Rumlar hariç tutularak- gayrimüslimlere göre çok daha fazladır. Durumu açıklamak adına raporların ilk başlangıcı olan 1833'e geri dönmek ve diğer yıllardaki verileri hatırlatmak faydalı olacaktır. Bu çerçevede payitahtta 1833-1835 arasında yaklaşık 44.000 civarında yetişkin Müslüman varken 1837'de bu sayı 40.192'ye inmiştir.¹³⁹ Raporların 1833-1835 arasındaki kısımlarında yetişkin Müslüman sayısının artış hızındaki durağanlık göz önüne alındığında 1835'ten 1837'ye geçen sürede %10'luk bir düşüşü gösteren 4.000 kadar kaybın büyüklüğü daha iyi anlaşılır. Şehrin diğer sakinlerinin yetişkin oranlarında Rumların azalışı Müslümanlara

136 Daniel Panzac, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Veba 1700-1850*, çev. Serap Yılmaz (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1997), s. 83, 111 ve 183.

137 Moltke, *Türkiye Mektupları*, s. 118.

138 Bir örnek olması için bkz. Füsün Çoban Döşkaya, "Misyoner Harrison Gray Otis Dwight'ın Mektuplarında İstanbul'da 1837 Vebası", *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, VIII/3 (2021), s. 1-27.

139 3 Ağustos-1 Eylül arasındaki raporda Müslüman erkek sayısı tüm jurnallerdeki en düşük rakam olan 39.617'ye kadar inmiştir.

benzer olmakla beraber bir parça daha fazladır. 1835'e göre 1837'de yetişkin Rum erkek oranı %12 düşmüş ve yetişkin Rum sayısı ortalama 1.500-1600 kişi kadar eksilmiştir. Ermeni ve Yahudilerin yetişkin nüfuslarındaki kayıp ortalama 500 kişi civarındadır. Buradan hareketle 1837'de Ermeniler yetişkin nüfusun %6'sını, Yahudiler ise %4'nü kaybetmişlerdir. Ancak şehrin genel yetişkin erkek oranlarında Ermeni ve Yahudiler, Müslüman ve Rumların düşüşüyle 1835'e göre yükselerek sırasıyla %23 ve %9'luk temsiliyete ulaşmıştır. Katolik yetişkinlerin sayısı 1835'e göre kısmen artmıştır.

Başkent'in Müslüman, Rum ve Katolik çocuk nüfusunda bu yılda ciddi değişimler söz konusudur. 1833'ten itibaren kesintisiz şekilde artan, 1835'te 18.150'ye yükselerek tavan yapan Müslüman çocuk sayısı 1837'de %25 oranındaki düşüşle 13.701'e gerilemiştir¹⁴⁰ Müslüman çocuk sayısındaki gerilemenin sebebi salgın olmalıdır. Bununla beraber Yahudilerin çocuk nüfusundaki düşüş %10, Ermenilerin ise sadece %6'dır. Takdir edilmelidir ki bu oranlar Müslüman çocuk nüfusundaki eksilişe nispetle daha kabul edilebilirdir.

Rum ve Katolik çocuk nüfus sayısındaki değişimin izahı Müslümanlara göre daha zordur. 1833-1835 arasında 6.000-7.000 arasında seyreden Rum çocuk miktarı veba salgının olduğu bir ortamda anlamlandırılması güç bir yükseliş sergileyerek 10.000'e ulaşmıştır. Dolayısıyla 1837'de çocuk Rum sayısı %72 oranında artmıştır. Bu artışla İstanbul'daki çocuk nüfusun dağılımında Rumlar %28'lik orana yükselerek 1833 yılından çocuk sayısı bakımından ikinci olan Ermenileri geride bırakmışlardır. Katolik nüfusun ise 1837'de tüm kategorilerde bilhassa da çocuk tasnifinde çalışmanın başlangıç yılı olan 1833'e göre %18, 1835'e göre ise %13 artış gösterdiğini ayrıca ifade etmeliyim.

Veba, kolera, sıtma vb. -tüm- bulaşıcı hastalıkların -mekan harici ancak jurnallerde mekâna dair bir verinin olmadığına önceden temas edilmiştir- insanları farklılaştıran cinsiyet, yaş, din vb. hususları dikkate almayarak kişi, aile, toplum ve elbette devletleri derinden etkilemesi hastalığın, yaşamın ve tarihin gerçeğidir. Bu kabul edilmiş olguya rağmen Müslüman ve Rumların büyük, Ermenilerin anlaşılabilir, Yahudilerin ise çok daha küçük denebilecek kayıpları salt salgınla açıklanabilir mi?¹⁴¹ Başkentteki tüm cemaatlerinin nüfusu göreceli olarak az ya da

140 Müslüman toplumundaki çocuk ölümlerine dair bir değerlendirme için bkz. Yahya Araz, *16. Yüzyıldan 19. Yüzyıl Başlarına Osmanlı Toplumunda Çocuk Olmak* (İstanbul: Kitap Yayınevi, 2013), s. 77.

141 1835'te Evli Ermeni sayısı: 19.413; Çocuk sayısı: 9.873; 1837'de Evli Ermeni sayısı: 18.921; Çocuk sayısı: 9.194'tür. 1835'te Evli Yahudi sayısı: 7.588; Çocuk sayısı: 3.746; 1837'de Evli Yahudi sayısı: 7.096; Çocuk sayısı: 3.358.

çok ama bir şekilde azalırken Katoliklerin küçük bile olsa nüfus artışının sebebi ne olabilir? Salgınların eşitlikçi yaklaşımdan hareketle söz konusu tespit üzerine tartışılması gereklidir.

Sayısal verilerdeki değişkenliklerle ilgili birkaç iddia dile getirebilirim. Daha kalabalık olmalarına paralel daha büyük bir nüfus kaybı yaşayan Müslümanların kırımını için kaza, kader vb. inançlarından dolayı salgın esnasında şehirdeki diğer topluluklar kadar önlem almamaları yahut önlemler konusunda isteksiz olmaları akla yatkındır.¹⁴² 1835-1839'da Osmanlı hizmetinde çalışan Moltke¹⁴³ ile Eylül 1836'da İstanbul'da olan Julia Pardoe¹⁴⁴ bu duruma temas eden anekdotlar paylaşmışlardır. Dönemin görgü tanıklarının ifadeleri Müslümanların dini hassasiyetlerinden kaynaklı hayat görüşlerinden dolayı salgınları pek umursamadıklarını işaret eder.¹⁴⁵ Salgına karşı kadercı ya da hastalıkla barışçıl anlayış ve tavrın dışında¹⁴⁶ hastalığın -şehrin genelindeki yaygınlığıyla birlikte- Müslümanların daha yoğun yaşadığı yerlerde -örneğin sur içinde- etkisinin yüksek olduğu, tecrit, karantina gibi önlemlerden hazzetmeyen Müslümanlar arasında da daha büyük bir tahribata sebebiyet verdiği iddia edilebilir. Bazı meslek gruplarının örneğin *çamaşırcı, eski-ci ve askerlerin* bu tarz salgınların yayılmasında daha etkili olduğu düşünülebilir.¹⁴⁷ Paspatis'in İstanbul'daki esnaflardan bahsettiği bölümde şehirdeki *çamaşırcılığın* Türklerin hakimiyetinde olduğunu, *eskiciliğin* ise Müslümanlar ve Yahudiler tarafından yapıldığını söylemektedir.¹⁴⁸ Sanırım İstanbul'daki askerlerin kimlerden olduğunu söylemek de gereksizdir.¹⁴⁹

142 Müslümanların salgınlar karşısındaki tavırlarını detaylıca anlatan bir çalışma için bkz. Nuran Yıldırım, ““Karantina İstemezük”: Osmanlı Coğrafyasında Karantina Uygulamalarına İsyenler”, 14. *Yüzyıldan Cumhuriyet'e Hastalıklar, Hastaneler ve Kurumlar: Sağlık Tarihi Yazıları-I* (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2014), s. 70-88. Bu konuda benzer anlatılar için ayrıca bkz. Panzac, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Veba*, s. 147-153, 159.

143 Moltke, *Türkiye Mektupları*, s. 118, 119.

144 Miss Pardoe, *Şehirlerin Ecesi İstanbul: Bir Leydinin Gözüyle 19. Yüzyılda Osmanlı Yaşamı*, çev. Banu Büyükkal (İstanbul: Kitap Yayınevi, 2004), s. 452, 454.

145 1830'da yapılmış benzer bir gözlem için Michaud ve Poujoulat, *İmparatorluklar Şehri*, s. 86.

146 Uğur Tanyeli, *Korku Metropolü İstanbul: 18. Yüzyıldan Bugüne* (İstanbul: Metis, 2023), s. 67-68.

147 Panzac, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Veba*, s. 95.

148 Paspatis, *Balıklı Rum Hastanesi*, s. 60, 153.

149 23 Eylül 1834 yılında Mansûre askerlerinden bazıları *mahud hastalıktan* dolayı Maltepe hastanesine getirilmiştir. Hastalığın diğerlerine bulaşmaması için bu askerlerin hastane

Uğur Tanyeli'nin, Müslüman nüfustaki büyük kaybın sebeplerinden biri olarak üzerinde durduğum kaza, kader ve inanç gibi hususları yetersiz ve eksik bulan izahlarına kısaca değinelim. Tanyeli, İstanbul'daki salgınlara geçmişteki yaklaşımın -yabancı gözlemcilerin aksine- sadece kader ve tevekkülle açıklanamayacağını, salgınların (toplum tarafından) olağan görüldüğünü, doğal bir afet olan bu duruma karşı insanların aktif bir mücadeleden çok pasif hatta barışçı bir ilişki içinde olduğunu ifade eder.¹⁵⁰ Dolayısıyla Müslüman nüfus sayısının bu kadar fazla azalması kaza, kader vb. inanın dışında belki Tanyeli'nin üzerinde durduğu bu yaklaşımla alakalı olabileceği düşünülebilir.

Çeşitli boyutlarıyla birlikte tartışılması gereken bir diğer önemli mevzu çocuk Rum nüfusunun artışıdır. Eldeki verilerden hareketle mantıki gerekçelerle açıklanması güç olan bu büyük artışın sebepleri acaba nelerdir? İlk olarak jurnallerine sahip olmadığımız Nisan 1835'ten ve 1837 Ocak ayına kadar geçen sürede şehrin kitlesel çocuk Rum göçü aldığı ve artışın bununla ilişkili olduğu düşünülebilir. Ancak günümüzde bile 11 ya da daha küçük yaşlardaki çocukların seyahat imkanlarının kısıtlı olduğu düşünüldüğünde 1830'ların ortasındaki bu göçün ebeveynleriyle ve dolayısıyla hane göçü şeklinde olması gerekmektedir. Bir anlığına göçün hane göçü şeklinde gerçekleştiğini ve Rumların hane halklarıyla İstanbul'a yerleştiklerini kabul edelim. Bu durumda doğal olarak şehirdeki yetişkin Rum erkek sayısının da artması gereklidir. Halbuki jurnaller yetişkin Rum sayısının geçmişe göre azaldığını net şekilde gösterir. Dolayısıyla artan çocuk sayısının kitlesel bir göçle açıklanması olası değildir. Dahası veba olan bir şehre gelmenin çok akıllıca olmadığı 19. yüzyılda -günümüzdekinden- çok daha iyi bilinmektedir.

Kitlesel göç seçeneğinin elenmesiyle Rum çocuk sayısının artışını açıklamak için başka sebepler üzerinde duralım. Bilindiği üzere o dönemde İstanbul'da pek çok Rum hastanesi mevcuttur ve bu taifenin şehirdeki diğer gruplara göre daha iyi tıbbi imkanlara sahip olduğu ve Rum çocuk sayısının bu vesileyle arttığı düşünülebilir. Ancak böyle bir olasılığın doğrulanması için yukarıda da belirtildiği üzere Rum nüfusun azalışının bu kadar trajik olmaması ya da en azından stabil kalması gereklidir. Dolayısıyla Rumların genel nüfusu fazlasıyla azaldığı için hastane seçeneğinin de elendiği düşünülebilir. Rum çocuk nüfusunun artışını açıklamak

dışına kurulacak çadırlarda bakılmasına karar verilmiştir. Bkz. BOA, Cevdet Sıhhiye (C.SH) 9/406.

150 Tanyeli, *Korku Metropolü İstanbul*, s. 67-68. Moltke Osmanlı askerlerinin salgın esnasındaki tavırlarını eleştirir ve vebadan ölenlerin eşyalarının neferler arasında elden ele geçirildiğini anlatır. Bkz. Moltke, *Türkiye Mektupları*, s. 56.

için bir başka sebep gayrimüslimlerin sabi kabul edilme yaşının 1837'den itibaren 12'den 11'e çekilmesi olabilir. Ancak bu durumda şehirde cizye ödemekle yükümlü diğer tüm gayrimüslim çocuk sayısının artması gereklidir. Halbuki tablo-18'den anlaşılacağı üzere diğer cemaatlerin çocuk sayılarında artış değil -Katolikler hariç- aksine veba kaynaklı doğal bir düşüş vardır. O halde şehirdeki çocuk Rum sayısının artışının bu taifeye özel olduğu kesindir.

Kanaatime göre Rum çocuk nüfusun ciddi sayıda artışı çocukların cizyeden muaflığıyla alakalıdır.¹⁵¹ Buradan hareketle Rum cizye mükelleflerinin sayısı birileri tarafından -en olası ihtimal cemaatin temsilcileri- azaltılmak istenmiş olmalıdır. Gayrimüslimlerin tahrirlerinde her grubun kendi temsilcisi (patrik, haham, piskopos vb.) büyük rol oynamaktadır. Dikkat edilirse Rumların 1837'deki bekar sayısının düşüşüyle (1835'te 30.729, 1837'de 25.368) aynı yıldaki çocuk sayılarındaki artış arasında (1835'te 6.182, 1837'de 10.666) bir paralellik vardır. Ayrıca yakın geçmişte Rumların cizye ödememek için İstanbul'da büyük bir nüfusu sakladıklarını gösteren örnek bir hadise de mevcuttur.¹⁵² Salgından dolayı böyle bir işlem yapabilmek için şehirde uygun ortamın olduğu da gözden kaçırılmamalıdır.¹⁵³ Dolayısıyla 1837'de çocuk Rum sayısında görülen büyük artış muhtemelen patrikhane vb. Rum yetkililerin eliyle bekarların usulsüz bir şekilde çocuk hükmüne dahil edilmesiyle gerçekleşmiş olmalıdır.¹⁵⁴

Bu hususta değinmek istediğim son mevzu Katolik nüfusun artışı ve Yahudilerin diğer cemaatlere göre çok daha düşük olan kayıplardır. Sayıca az olmak salgın hastalıklar esnasında hem bir avantaj hem de dezavantajdır. Katoliklerin bu durumu aldıkları önlemlerle avantaja çevirdikleri, hijyen vb. konularda daha dikkatli oldukları ve bu vesileyle salgın esnasında küçük bile olsa nüfuslarını arttırdıkları

151 Halil İncalıc, "Cizye", *DİA*, VII, 1993, s. 45-38.

152 Mektum nüfusun toplamının 15.000 kadar olduğu Kapıcılar Kethüdası Abdülkadir Ağa'nın yaptığı tahrir sonucunda ortaya çıkmıştır. Belgede sadece H.1248/M.1832-1833 yılı vardır. Bkz. BOA, TS.MA.e 464/045.

153 Üzerinde sadece H. 1255/M. 1838-1839 yılı olan bir belgede İstanbul'da cizye ödemekle yükümlü Rum sayısının 41.567 olduğu görülmektedir. Bunların 8.861 kişisi "*bila kayd mürur ve ubur iden ile*" notuyla sonradan eklenmiştir. Bir fikir vermesi adına İstanbul'daki gayrimüslimlerin cizye mükellefi sayısı şöyledir; Ermeni: 30.773, Katolik: 6.089, Yahudi: 10.433, toplam 88.862. Bkz. BOA, HAT 1352/52852.Lef.1.

154 Panzac, Kıbrıs örneğinden hareketle piskoposların cizye mükelleflerinin sayısını olduğundan düşük gösterdiklerini ve en hafif tabirle Osmanlı yöneticilerinin kandırdıklarını belirtir. Bkz. Panzac, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Veba*, s. 125. Konuyla alakalı başka örnekler için bkz. BOA, Cevdet Maliye (C.ML) 358/14672; BOA, Cevdet Dahiliye (C.DH) 128/6395.

düşünülebilir. Yahudilerin ise kendi dindaşlarından mürekkep dar bir çevrede yaşamaları, daha sosyal olduğu aşikâr olan bekar nüfusun azlığı, evlilerin çokluğundan mütevellit hayatlarının daha mazbut ve toplumsal yaşama şehrin diğer sakinleri kadar dahil olmamaları sebebiyle Yahudilerin salgından diğer cemaatlara göre daha az etkilenmelerine sebep olduğu iddia edilebilir.

Başkent nüfusunun veba sebebiyle genel manada azalışına karşın 1837’de bekar Müslüman sayısındaki artış sürmüştü ve kentteki bekar Müslüman oranı %35’e yükselmiştir. Bu yıldaki bekar Müslüman artışı için bilindik sebepler- askerlik, iş imkânı vb. zikredilebilir. Ayrıca Müslüman bekar sayısının artışı erkeklerin azalmasıyla da açıklanabilir. Zira ailelerini kaybeden evlilerin -daha önce de belirtildiği üzere- bekar tasnifine geçirilmesi olasıdır. Ek olarak bekar nüfus içindeki -tarafımdan eklenen- medreselilerin varlığı -her ne kadar oranı %10’u geçmese bile- göz ardı edilmemelidir. Neticede şehirdeki bekar Müslüman sayısı 1833’ten 1837’ye geçen 4 yıllık sürede neredeyse %100 artış göstermiştir ve bu yükseliş ilerleyen yıllarda da sürecektir.¹⁵⁵ Rum nüfusun bekar oranı %7’lik bir düşüşle %37’ye, Ermenilerinse %26’ya kadar gerilemiştir. Bekarlar içinde genel ortalamada Katolik ve Yahudilerin oranlarında bir değişiklik olmamakla birlikte bu yılda bekar Katolik sayısı 1835’e göre 2, Yahudi bekar sayısı ise neredeyse 20 kat artış göstermiştir. İki cemaatin İstanbul’a çok az göçtüklerini daha önce belirtmiştim. Katoliklerin bekar sayısındaki artış muhtemelen -yukarıda da belirttiğim- hastalıktan daha iyi korunmaları ile ilgili olmalıdır, nihayetinde bu taifenin nüfusu 1837’de her tasnifte artmıştır. Ancak, Yahudi bekar sayısının artışı -tıpkı Müslümanlar gibi- muhtemelen evli sayısındaki düşüşle bağlantılıdır. Yahudi bekar sayısının 1840’tan sonra yine çok çok azaldığı da belirtilmelidir.¹⁵⁶

7 Şubat 1837-4 Haziran 1837 ve 3 Ağustos 1837’den 28 Aralık 1837’ye Kadar İstanbul Nüfus Hareketleri

1837 jurnallerine göre bu yılda İstanbul’a toplam 4.836 kişi yerleşmiştir. Gelenlerin aylık ortalaması 967 kişidir ve bunların %60’ı Müslümandır. Ermeniler bu yılda ikinci sıraya yükselerek Rumlara göre daha fazla başkente yerleşmişlerdir. 1833’te 4 ayda şehre ortalama 1.449 toplamda ise 6.000 kadar kişinin yerleştiğine daha önce temas edilmiştir. 14 Aralık 1833-12 Ocak 1834’te arasında yani sadece 1 ayda 4.048 kişinin yeni bir yaşam için başkente geldiği dikkate alınırsa 1837’deki düşük iskân sayısı sanıyorum vebanın yarattığı korkuyla açıklanabilir.

¹⁵⁵ Krş. Çakır, “İstanbul’da Demografi ve Göç”, s. 267.

¹⁵⁶ Çakır, “İstanbul’da Demografi ve Göç”, s. 267.

1837'deki İstanbul'da 5 ayda ortalama 226, toplamda 1.129 doğum kaydedilmiştir. 1833'ün 4 aylık toplam doğum sayısı 938, ortalaması 234, 1834'ün yekunu 2.732, vasatı ise 303'tür. 1835'te ise 263 doğum kaydedilmiştir. Dolayısıyla 1837 yılı şehirde en az doğumun gerçekleştiği yıldır.

Ölüm sayılarında 1837 yılının 5 aylık ortalaması 1834'ten sonra ikincidir. Bu yılda aylık ortalama 412 toplamda 2.060 ölüm kaydedilmiştir. En fazla ölüm 672 ile şubat-mart arasındadır. 1833-1835 yıllarında şehirdeki ölümlerin genel dağılımında %39 ve %41 oranlarına sahip Müslümanların ölüm oranı bu yılda %48'e ulaşmıştır. İstanbul'un toplam nüfusunun %42'ni oluşturmakla birlikte şehirdeki tüm ölümlerin %48'ne sahip olan Müslümanların veba konusunda önlemlerinin yetersizliği tekrarlanabilir. Ayrıca geçen yıllarda olduğu gibi yetişkin Müslümanların vefat sayısı bekarlarından daha yüksektir ve aynı durum Ermeni ve Katolikler için de geçerlidir. Rumların ise ölüm oranlarının 1833-1837 arasında çok değişken olduğu ancak 1837'de Müslümanlardan sonra şehirdeki en fazla ölüm sayısının çoğunluğu bekarlardan olmak üzere Rumlarda olduğu gözükmektedir. Yahudilerde çocuk ölüm sayıları yine yetişkinlerinden neredeyse 2 kat fazladır.

Şehirden ayrılan sayısı bakımından 1837 yılı tüm veriler arasında üçüncü sıradadır. 5 aylık ortalama 1.873 kişi İstanbul'dan ayrılmıştır. 3 Ağustos-1 Eylül 1837 tarihlerinde ise 3.701 kişi şehri terk etmiştir. Bu tüm raporlar içinde en yüksek ihracın yapıldığı üçüncü aydır. İstanbul'dan taşraya giden her 10 kişiden 5'i Müslüman olmakla beraber ilk defa bu yılda başkentten uzaklaştırılan bekar Müslüman sayısı evlileri geçmiştir.¹⁵⁷ Ermeniler bu yılda Rumları geride bırakarak İstanbul'dan en çok ayrılan ikinci topluluk olmuşlardır. İncelediğim raporlar içerisinde en statik verilere sahip olan taşraya gidiş-gelişlerdir. Dolayısıyla Müslümanlardan sonra İstanbul dışına seyahat edip geri dönen en kalabalık millet her zaman olduğu gibi Ermenilerdir. Tablo-20'de 1837 yılındaki kent dinamikleri görülebilir.

Tablo-20: 1837'de İstanbul Nüfus Hareketleri

1837 Yılı	Müslüman	Rum	Ermeni	Katolik	Yahudi	Toplam
Yerleşen	3.024	837	891	37	18	4.836
Doğum	389	157	292	40	213	1.091
Ölüm	990	442	355	29	223	2.039
Ayrılan	4.872	1.976	2.328	110	80	9.366
İstanbul'dan Taşraya Gidip Dönenler	2.133	735	1.313	40	98	4.319

157 1.704 evli, 3.009 bekar.

Sonuç

Söz konusu jurnallerin 1829'dan itibaren tutulduğuna çalışmada temas edilmiştir. Dolayısıyla ileride 1829'dan itibaren hazırlanan jurnallerin tamamının tespit edilebileceği ve İstanbul nüfusu için daha uzun soluklu ve kesintisiz bir sürecin ortaya konulacağı şüphesizdir. Ancak çalışmada üzerinde durulan demografik hareketlerin tespiti için tebaa ile devlet arasında kolektif ve sağlıklı bir iş birliğinin gerekliliği ayrıca belirtilmelidir. Nihayetinde 19. yüzyılda mahallesindeki herhangi bir ölüm ya da doğum vakasını bildirmeyen/kayıtlara geçirmeyen görevlilerin olmadığı düşünülemez. Bu nedenle İstanbul nüfusuna dair hazırlanmış olan jurnallerin merkezi idarenin tüm titizliğine rağmen -her zaman- eksik veriler içerebileceği şüphesizdir. Ayrıca günümüzde bile kusursuz bir nüfus sayımı yapmanın oldukça zahmetli olduğu göz önüne alındığında jurnal içeriklerinin gerçekleşen değil ancak tespit edilen bulgular olduğu düşünülebilir. Bununla beraber çalışmanın Tanzimat'tan önceki İstanbul'un nüfus ve nüfus hareketleri konusunda önemli bulgular içerdiği göz ardı edilmemelidir.

4 yılın toplam nüfus sayısının ortalamasına göre İstanbul nüfusunun 317.000 kişi civarında olduğu görülmektedir 1829'daki ilk nüfus sayımının sonucuyla eldeki jurnallerin içerdiği veriler kıyaslandığında başkent nüfusunun söz konusu yıllar arasındaki küçük nüfus artışlarına karşın 1829 yılına göre bir miktar azaldığı aşıkardır. Zira 1833-1837 arasındaki raporlara yansıdığı kadarıyla İstanbul'dan toplam 39.584 erkek gönüllü ya da gönülsüz olarak taşraya gitmiş/gönderilmişken başkente yerleşen erkek sayısı 30.456'dır Başkente yerleşenlerle uzaklaştırılanlar arasındaki yaklaşık 9.000 kişilik fark şehrin nüfusunun azalması için akla gelen ilk sebeptir. Kent nüfusunun 1829'a kıyasla eksilmesinin bir diğer nedeni de doğum ve ölüm sayılarıyla ilgilidir. 1833-1837 arasında İstanbul'daki toplam ölüm sayısı 7.124, doğum sayısı ise 5.020'dür. İstanbul nüfusunun 1833-1837 arasındaki kaba doğum hızının da her 1.000 kişi için 15.84, kaba ölüm hızının ise her 1.000 kişi için 22.47 olduğu söylenebilir. Dolayısıyla 1829 yılı nüfusunu 1833-1837 arasındaki verilerle kıyaslarsak İstanbul'da negatif nüfus artışının olduğu anlaşılmaktadır.

0-12 yaş arasındaki çocuk ve 12'den yukarı yaşta olan yetişkin erkek sayısında Müslümanların tartışılmaz üstünlüğü mevcuttur. Tahmini kadın nüfusu eklediğimizde gayrimüslimler içinde en kalabalık grup ise Ermenilerdir. Bekar erkeklerde ise çoğunluk Rumlardır. 1833'te bekar nüfus sayısında üçüncü sırada yer alan Müslüman erkekler 1837'de ikinci sıraya yükselmiş ve ilk sırada olan Rumlarla arasındaki sayısal fark önemli ölçüde kapanmıştır. Osmanlı sultanı/halifesinin hüküm

sürdüğü İstanbul'da gayrimüslim sayısının toplamının Müslümanlardan fazla olduğu anlaşılmaktadır. Bu durum neredeyse 20. yüzyılın başına kadar sürecektir.

Ölüm, doğum, iskân ve şehirden ayrılmayla seyahat gibi nüfus hareketlerine dair tüm bileşenlerde Müslümanlar öndedir. 4 yıllık süreçte toplam 1.062 tanesi çocuk, 1.590'ı yetişkin, 398'i bekar toplam 3.050 Müslüman hayatını kaybetmiştir. Şehirdeki tüm ölümlerin %43'ü Müslümanlara aittir. Ermenilerin 653 tanesi çocuk, 694'ü yetişkin, 291'i bekar toplam 1.638 ölümü vardır ve ölüm oranları %23'tür. Rumların 413 tanesi çocuk, 578'i evli, 581'i bekar olarak ölü sayısı toplamı 1.638'dir ve ölüm oranları %22'dir. Rum ve Ermeni nüfusun toplamının 95.000 civarında olduğu düşünülürse Müslümanların ölüm oranının trajikliği çok daha iyi anlaşılmaktadır. Yahudilerin 438'i çocuk, 248'i yetişkin, 5 tanesi bekar toplam ölü sayısı 691, ölüm oranlarıysa %10'dur. Katoliklerin ölü sayısı 32 tanesi çocuk, 110'u yetişkin, 31'i bekar toplam 173'tür ve ölüm oranları %2'dir. Yahudi kayıplarının %60'dan fazlasının çocuklar olmasıyla Museviler şehrin diğer sakinlerinden ayrılırlar. Muhtemelen bu veri Yahudi doğumlarının fazlalığıyla da ilişkilendirilebilir. Ancak Yahudilerin salgında çok büyük bir kayba uğramaması dikkat çekmektedir. Ek olarak Müslüman ve Ermeni yetişkin nüfusun ölüm oranlarının kötü şartlarda yaşadıkları bilinen bekarlardan çok daha yüksek olduğu görülmektedir.

Doğum sayılarına dair sıralama ölümlerle birebir aynıdır. Müslümanların toplam doğum sayısı 1.846'dır. Ermenilerin 1.500, Rumların 841, Yahudilerin 706, Katoliklerin 127 doğumu mevcuttur. Musevi nüfus burada da ayrılmıştır. Zira evli sayılarında Rumların neredeyse yarısı kadar olan Yahudiler toplam doğum sayısı bakımından Rumlara oldukça yakındır. Benzer bir husus Ermeniler için de geçerlidir. Ermenilerin doğum sayıları kendilerinden 2,5 kat kalabalık olan Müslümanlarla neredeyse benzerdir.

Başkent'in iş, aş ve askerlik konusunda yarattığı imkanların en çok Müslümanları cezbedtiği görülmektedir. 4 yıllık sürede başkente yerleşen her 10 kişiden 6'sı Müslümandır. Başkente göç konusunda ikinci sıradaki Rumlarla, üçüncü sıradaki Ermenilerin toplamı dahi Müslümanların oranına yaklaşamaz. Yahudi ve Katolikler ise İstanbul'a neredeyse hiç yerleşmezler. Payitahttan ayrılma/uzaklaştırılma oranları ise daha ilginç bir veriyi ortaya koyar. İncelediğim yıllarda başkentten giden/gönderilen Müslümanların ortalaması %51'dir. Geri kalan %49'luk oran içinde Ermeniler ikinci, Rumlar üçüncü, Yahudiler dördüncü, Katolikler son sıradadır. Başkent dışına çıkan/çıkarılanlarla ilgili ayrıca ifade edilmesi gereken bazı

hususlar vardır. Gayrimüslimlerin Müslümanlardan kalabalık olduğu dikkate alındığında payitahtın huzurunu en çok bozanların Müslümanlar olduğu iddia edilebilir. Herkesin malumu olduğu üzere bekar nüfus sadece İstanbul için değil neredeyse tüm şehirlerde asayiş problemlerinin başat kaynağı olarak merkezi otorite ve ahali tarafından yaftalanmıştır. Bu genel kabul İstanbul özelindeki gayrimüslimler için kabul edilebilir. Çünkü Rum ve Ermeni bekarlarının başkenti terk edenlerinin oranları evlilerine göre çok çok daha yüksektir. Buna karşın Müslümanların şehirden uzaklaştırılan evli ve bekar sayısı (8.966) eşittir. Bununla beraber Müslümanların askerlik yüzünden İstanbul'a yerleştiği düşünülürse merkezi idarenin bunları askere yazabilmek için tekrardan taşraya gönderdiği de düşünülebilir.

Daha önce de ifade edildiği üzere başkent halkının sayımı Osmanlı genel sayımlarından daha önce gerçekleştirilmiştir. Şüphesiz İstanbul'daki sayım/sayımların daha önce olmasının pragmatist gerekçeleri vardır. Buna karşın askere alınabilecek nüfusun tespiti için başlayan genel sayımlardan sonra bile İstanbul nüfusunun takip edilmesine dair çalışmaların Osmanlı taşrasına kıyasla daha incelikli ve farklı olduğu görülmektedir. Bu farklılıklara verilebilecek örneklerden ilki; İstanbul nüfusuna dair tutulan evraklardaki terminolojidir. Zira başkent nüfusunun Anadolu ve Rumeli'nin aksine askere alınmamasından ötürü farklı bir düzenle kaydedildiği görülmektedir. Gelecekte 1843 yılına kadar olan İstanbul nüfus defterleri üzerine çalışacak/çalışmayı tasarlayanların bu fiili durumu göz önünde tutması defterlerin ya da şehrin nüfusuna ait her hangi bir belgenin daha sağlıklı yorumlanması bakımından çok önemlidir. Terminoloji farklılığı dışında şüphesiz İstanbul kent nüfusunun demografik hareketlerinin takibi taşranın aksine aylık dolayısıyla çok daha sık ve düzenli aralıklarla takip edilebilecek şekilde tasarlanmıştır. Ek olarak ülke genelindeki nüfus işleri adına kurulmuş bürokratik bir yapı mevcutken sadece İstanbul nüfusu için çalışacak ayrı bir birimin varlığı da göz ardı edilmemelidir. 1838 İstanbul sayımının sorumluluğunun ilk etapta nüfus işlerindeki en yetkili otorite olan Ceride Nazırına değil de İstanbul Kadısına havale edilmesi bile payitahtın nüfus sayımları bakımından ülke içinde ülke gibi görüldüğünün bir başka kanıtı olmalıdır.

II. Mahmut Döneminde (1833-1837) İstanbul Nüfusu ve Nüfus Hareketleri

Öz ■ Yeniçeri Ocağının kaldırılmasından sonra Osmanlı devletinin başkent İstanbul'u kontrol altında tutmak için pek çok yeni girişimi mevcuttur. Şehrin başta asayişinin sağlanması adına merkezi idare tarafından yapılan bu uygulamalardan önemli bir tanesi İstanbul'un nüfusu ve kent dinamikleri hakkında detaylı malumat toplanmasıdır. Bu sebeple 1829'da yapılan nüfus sayımından sonra İstanbul nüfusunun demografik değişiminin takibi için kentteki erkeklerin ölüm, doğum, başkente yerleşim ve İstanbul'dan ayrılanlarla taşraya yapılan seyahatleri aylık olarak tutulmaya başlanmıştır. Bunlardan hazırlanan ve jurnal olarak tabir edilen raporlar konuyla oldukça yakından ilgilenen sultan II. Mahmut'a sunulmaktadır. Çalışmada öncelikle 19. yüzyılın ilk yarısında Osmanlı Devleti'nin nüfus sayım yöntemi ve uygulamaları genel hatlarıyla izah edilmiştir. II. Mahmut İstanbul'unda yapılan sayımlarla imparatorluk çapında gerçekleştirilenler arasındaki farklılıkların üzerinde durulmuş, başkentteki sayım yıllarına dair bilgiler verilmiş ve 1833, 1834, 1835 ve 1837 yıllarına ait raporlar incelenmiştir. 1829'da 350.000'den fazla kişinin yaşadığı İstanbul'un nüfusu 1833'e gelindiğinde 310.000 kişi civarındadır. 1833-1835 yılları arasındaysa başkent nüfusunun özellikle iş bulmak adına şehre gelen bekar erkeklerin yoğun göçüyle istikrarlı şekilde arttığı görülmektedir. Muhtemelen 1834'ün ortalarında çıkan veba neticesindeyse kente göç hareketleri azalmış, ölüm vakaları çoğalmış ve 1837 yılında başkent nüfusu 1833 yılının dahi gerisine düşmüştür.

Anahtar Kelimeler: II. Mahmut, İstanbul, Nüfus, Nüfus Sayımı, Demografi.

Bibliyografya

Arşiv Belgeleri

Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA) İstanbul

Cevdet Askeriye (C.AS): 422/17522/Lef.1.

Cevdet Belediye (C.BLD): 121/6015.

Cevdet Maliye (C.ML): 358/14672.

Cevdet Dahiliye (C.DH): 128/6395.

Cevdet Sıhhiye (C.SH): 9/406.

Hatt-ı Hümayun Tasnifi (HAT): 1667/25; 336/19258/Lef.B, 336/19258/Lef.C, 335/19228, 334/19183, 654/31990, 464/22737/Lef.1, 1246/48330/Lef.C, 1246/48330/Lef.F, 1246/48330/Lef.A, 1352/52852/Lef.1.

İbnülemin Dahiliye (İE.DH): 35/3087.

Maliyeden Müdevver Defter (MAD.d): 19047.

Maliye Masarifat Defteri (ML.MSF.d): 2566.

Nüfus Defteri (NFS.d): 8, 9, 10, 11, 12, 42, 55, 567, 571, 723, 3079, 3480, 5621, 6998.

Sadaret Mektubi Kalemi (A.JMKT): 7/7, 15/22.

Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi Defterleri (TS.MA.d): 840, 2352, 4895; 4976, 5049.

Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi Evrakı (TS.MA.e): 326/13, 326/14, 326/15, 326/17, 326/18, 326/19, 326/20, 326/21, 326/22, 326/23, 326/24, 326/25, 433/45, 464/045.

Araştırma Eserler

- Ahmed Lûtfî Efendi: *Vak'anüvis Ahmed Lûtfî Efendi Tarihi*, c. I-VI, haz. Yücel Demirel ve Tamer Erdoğan, İstanbul: Tarih Vakfı-YKY 1999.
- Aktepe, Münir: "XVIII. Asrın İlk Yarısında İstanbul'un Nüfus Durumuna Dair Bazı Vesikalar", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, IX/9 (1958), s. 1-30.
- Araz, Yahya: *16. Yüzyıldan 19. Yüzyıl Başlarına Osmanlı Toplumunda Çocuk Olmak*, İstanbul: Kitap Yayınevi 2013.
- Aydın, Mahir: *İstanbul Panoraması 1885*, İstanbul: Babiali Kültür Yayıncılığı 2022.
- : "Sultan II. Mahmud Döneminde Yapılan Nüfus Tahrirleri", *Sultan II. Mahmud ve Reformları Semineri*, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Araştırma Merkezi 1990, s. 81-106.
- Aydın, Faruk: *Osmanlı Devleti'nde Tanzimat'tan Sonra Askeratma Kanunları (1839-1914)*, Ankara: Genelkurmay Basımevi 1994.
- Balsoy, Gülhan, Cihangir Gündoğdu: "Ottoman Death Registers (*Vefayât Defterleri*) and Recording Deaths in Istanbul (1838-1839)", *Middle Eastern Studies*, LVII/2 (2021), s. 197-208.
- Bardakoğlu, Ali: "Buluğ", *TDV İslam Ansiklopedisi*, XI, 1992, s. 413-414.
- Başaran, Betül: "The 1829 Census and the Population of Istanbul During the Late 18th and Early 19th Centuries", *Studies on Istanbul and Beyond: The Freely Papers*, vol. I, ed. Robert G. Ousterhout, Philadelphia: University of Pennsylvania 2007, s. 53-71.
- Bekman, Büşranur: "Kollardan Belediye Dairelerine: 19. Yüzyılda İstanbul'un İdari Dönüşümünü ve Mahallelerini Mekânsallaştırmak", *Dijital Beşerî Bilimler ve Osmanlı Çalışmaları*, ed. Yunus Uğur, İstanbul: Vakıfbank Kültür Yayınları 2023, s. 172-205.
- Bilgi, Nejdet: "Osmanlı Dönemi Nüfus Sayımları Hakkında", *Türk Yurdu*, XIX-XX/148-149 (1999-2000), s. 117-124.
- Bingöl, Sedat: "İstanbul'da 1829 Nüfus Sayımı ve Bazı Mahallelerin Nüfusu", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, XXIII/36 (2004), s. 43-60.
- Çakır, Yunus Emre: "İstanbul'da Demografi ve Göç (1840-1842): İstanbul'un Aylık Nüfus Raporları Üzerine Bir Analiz Denemesi", *Üsküdar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 15 (2022), s. 243-267.
- Çelik, Yüksel: *Şeyhül Vüzera Koca Hüseyin Paşa: II. Mahmud Devrinin Perde Arkası*, Ankara: TTK 2013.
- Çelik, Yüksel ve Fatih Yeşil: *Osmanlı Modernleşmesinde Tereddüt ve Teceddüt Yılları (1768-1908)*, İstanbul: Vakıfbank Kültür Yayınları 2023.
- Çınar, Ali Osman: *Es-Seyyid Mehmed Emin Behic'in Sevânihül-Levâiyih-i ve Değerlendirmesi*, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul: Marmara Üniversitesi, 1992.
- Çoban Döşkaya, Fusun: "Misyoner Harrison Gray Otis Dwight'ın Mektuplarında İstanbul'da 1837 Vebası", *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, VIII/3 (2021), s. 1-27.
- Çokuğraş, Işıl: *Bekar Odaları ve Meyhaneler: Osmanlı İstanbul'unda Marjinalite ve Mekân (1789-1839)*, İstanbul: İstanbul Araştırmaları Enstitüsü 2016.
- Demirtaş, Mehmet: "XIX. Yüzyılın İlk Yarısında İstanbul'daki Kamu Düzenini Bozan Gruplara Karşı Yürütülen Mücadele", *Belleten*, LXXXI/291 (2017), s. 481-524.

- Emecen, Feridun M.: “1455 Tarihli İstanbul Tahriri Defteri’nin Kayıp Sayfaları”, *Osmanlı Araştırmaları/The Journal of Ottoman Studies*, LVI (2020), s. 287-317
- Eton, William: *19. Yüzyılın Başında Osmanlı İmparatorluğu*, çev. İbrahim Kapaklıkaya, İstanbul: Kitabevi 2009.
- Evliya Çelebi: *Günümüz Türkçesiyle Evliya Çelebi Seyahatnamesi Kitap 1-6*, haz. Robert Darkoof, Seyit Ali Kahraman, İstanbul: YKY 2011.
- Gülsoy, Ufuk: *Osmanlı Gayrimüslimlerinin Askerlik Serüveni*, İstanbul: Simurg Yayınevi 2000.
- Hacking, Ian: *Şansın Terbiye Edilişi*, çev. Metin Morali, İstanbul: Metis 2005.
- Heinzelmann, Tobias: *Cihaddan Vatan Savunmasına: Osmanlı İmparatorluğu’nda Genel Askerlik Yükümlülüğü, 1826-1856*, çev. Türki Noyan, İstanbul: Kitap Yayınevi 2009.
- İnalçık, Halil: “Cizye”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, VIII, 1993, s. 45-48.
- : *The Survey of İstanbul 1455*, İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları 2012.
- İpek, Nedim: “Fetihten Cumhuriyet’e İstanbul’a Yönelik Göçler”, *Antik Çağ’dan XXI. Yüzyıla Büyük İstanbul Tarihi*, c. III, ed. Çoşkun Yılmaz, İstanbul: İBB Kültür AŞ.-İSAM 2015, s. 520-530.
- Kaplanoglu, Raif: *İlk Nüfus Sayımlarına Göre İstanbul’da Nüfus ve Kentsel Gelişme (1826-1935)*, Bursa: Avrasya Etnografya Vakfı Yayınları 2015.
- : *İlk Nüfus Sayımlarına Göre İstanbul’un Son Köleleri*, İstanbul: Libra Kitapevi 2018.
- Karpat, Kemal: “İstanbul Nüfusu: XVIII. Yüzyılın Sonundan XX. Yüzyılın Başına”, *Antik Çağ’dan XXI. Yüzyıla Kadar Büyük İstanbul Tarihi*, c. III, ed. Çoşkun Yılmaz, İstanbul: İBB Kültür AŞ.-İSAM 2015, s. 488-519.
- : *Osmanlı Nüfusu 1830-1914*, çev. Bahar Tırnakçı, İstanbul: Timaş 2019.
- Kaya, Alp Yücel ve Alp Terzibaşioğlu: “Tahrir’den Kadastroya: 1874 İstanbul Emlak Tahriri ve Vergisi Kadastro Tabir Olunur Tahrir-i Emlak”, *Tarih ve Toplum Yeni Yaklaşımlar*, 9 (2009), s. 7-56.
- Kayra, Cahit ve Erol Üyepazarcı: *İkinci Mahmut’un İstanbul’u: Bostancıbaşı Sicilleri*, İstanbul: İstanbul Büyükşehir Belediyesi Yayınları 1992.
- Keleş, Hamza: “Asakir-i Mansure-i Muhammediye Kanunnamesi”, *Kastamonu Eğitim Dergisi*, XIV/1 (2016), s. 227-240.
- Kırlı, Cengiz: *Sultan ve Kamuoyu: Osmanlı Modernleşme Sürecinde “Havadis Jurnalleri” (1840-1844)*, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları 2008.
- : “Devlet ve İstatistik: Esnaf Kefalet Defterleri Işığında III. Selim İktidarı”, *Nizam-ı Kadimden Nizam-ı Cedid’e: III. Selim ve Dönemi*, ed. Seyfi Kenan, İstanbul: İSAM Yayınları 2010, s. 183-210.
- : “İstanbul’da Hemşehrilik Tabanlı Yoğunlaşmalar”, *Antik Çağ’dan XXI. Yüzyıla Büyük İstanbul Tarihi*, c. IV, ed. Çoşkun Yılmaz, İstanbul: İBB Kültür AŞ.-İSAM 2015, s. 72-79.
- Koç, Yunus: “Osmanlı Dönemi İstanbul Nüfus Tarihi”, *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, VIII/16 (2010), s. 171-199.
- Koyuncu, Aşkın: “Tuna Vilayetinde Nüfus ve Demografi”, *Turkish Studies*, IX/4 (2014), s. 675-737.
- Michaud, J.F. ve J.J.F. Poujoulat: *İmparatorluklar Şehri İstanbul 1830*, çev. Nedim Demirtaş, İstanbul: Say Yayınları 2014.

- Moltke, Helmuth von: *Moltke'nin Türkiye Mektupları*, çev. Hayrullah Örs, İstanbul: Remzi Kitabevi 2015.
- Mutlu, Abdullah: *Tanzimattan Günümüze Türkiye'de Vergileme Zihniyetinin Gelişimi*, Ankara: T.C. Maliye Bakanlığı Strateji Geliştirme Başkanlığı 2009.
- Ogulukyan, Georg: *Georg Ogulukyan Ruznamesi, 1806-1810 İsyanları: III. Selim, IV. Mustafa, II. Mahmud ve Alemdar Mustafa Paşa*, çev. ve not. Hrand D. Andresyan, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları 1972.
- Öz, Mehmet: "1455 Tahriri ve İstanbul İskân Tarihi Bakımından Önemi", *Uluslararası Osmanlı İstanbul'u Sempozyumu Bildirileri, 29 Mayıs-1 Haziran 2013*, ed. Feridun M. Emecen, Emrah Safa Gürkan, İstanbul: İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi ve İBB Kültür A.Ş. 2014, s. 107-125.
- : "İstanbul Nüfusu: Fetih'ten XVIII. Yüzyıl Sonlarına Kadar", *Antik Çağ'dan XXI. Yüzyıla Kadar Büyük İstanbul Tarihi*, c. III, ed. Çoşkun Yılmaz, İstanbul: İBB Kültür A.Ş.-İSAM 2015, s. 468-488.
- Özekmekçi, Mustafa Mesut: *İlk Osmanlı Nüfus Sayımları (1830-1850) ve İngiltere ile ABD Sayımları ile Mukayesesi*, Doktora Tezi, Manisa: Manisa Celal Bayar Üniversitesi, 2020.
- : "1838-1840 Arasında İstanbul'daki Gözetleme Pratiklerine Bir Misal: Tahaffuz Jurnalleri", *Tarih Okulu Dergisi*, 55 (2020), s. 4457-4485.
- : "Bazı Osmanlı Nüfus Defterlerinde Mim (ç) ve Çeşitli Harfler ile Özel İşaretlerin Kullanımına Dair", *History Studies*, XII/6 (2020), s. 3057-3072.
- : "1830'ların Nüfus Defterlerinden Hareketle Osmanlı'da Askere Alınabileceklerin Tespiti", *Belgi*, 22 (2021), s. 747-770.
- : "19. Yüzyılın İlk Yarısında Avrathisar'da (Kılıç) Evlâd-ı Fâtihân Nüfusu", *Çanakkale Araştırmaları Türk Yılığı Dergisi*, 31 (2021), s. 113-141.
- Panzac, Daniel: *Osmanlı İmparatorluğu'nda Veba 1700-1850*, çev. Serap Yılmaz, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları 1997.
- Pardoe, Julia: *Şehirlerin Ecesi İstanbul: Bir Leydinin Gözüyle 19. Yüzyılda Osmanlı Yaşamı*, çev. Banu Büyükkal, İstanbul: Kitap Yayınevi 2004.
- Paspatis, Aleksandros: *Balıkli Rum Hastanesi Kayıtlarına Göre İstanbul'un Ortodoks Esnafı, 1833-1860*, çev. Marianna Yerasimos, İstanbul: Kitap Yayınevi 2014.
- Shaw, Stanford: "The Population of Istanbul in the Nineteenth Century", *International Journal of Middle East Studies*, X (1979), s. 265-277.
- Somel, Selçuk Akşin: "Rumi 1301 (1885) Tarihli İstanbul Sayımı", *Osmanlı Devleti'nde Bilgi ve İstatistik*, der. Halil İnalcık ve Şevket Pamuk, Ankara: T.C. Başbakanlık DİE 2000, s. 147-164.
- : "Vak'a-i Hayriyye Sonrasında İstanbul'un Sosyal Yapısının Ana Hatlarına Dair Yeni Bazı Veriler: 1830-1831 Devresine Ait İstanbul Nüfus Sayımı Hulusa Pusulası", *Osmanlı Araştırmaları/The Journal of Ottoman Studies*, LVI (2020), s. 143-224.
- Sönmez, Ali: "Polis Meclisinin Kuruluşu ve Kaldırılışı (1840-1845)", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, XXIV/37 (2005), s. 259-275.
- : "Zabtiye Teşkilatının Düzenlenmesi (1840-1869)", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, XXV/49 (2006), s. 199-219.

- Şeker, Cihat: “Yahudilikte Evlilik ve Cinsellik Anlayışı/Ahlakı”, *İLTED*, 44 (2015), s. 247-271.
- Tanyeli, Uğur: *Korku Metropolü İstanbul: 18. Yüzyıldan Bugüne*, İstanbul: Metis 2023.
- Tekeli, İlhan: “Modernleşme Sürecinde İstanbul Nüfus Dinamikleri Nasıl Değerlendirilmeli”, *Modernizm, Modernite ve Türkiye’nin Kent Planlama Tarihi*, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları 2009, s. 172-205.
- Toprak, Muhammet Bedrettin: *Osmanlı İstanbul’unda Demografi, Servet, Eşitsizlik: 18. Yüzyıl Tereke Defterlerinden Bir Analiz*, Doktora Tezi, İstanbul: Marmara Üniversitesi, 2022.
- Toprak, Zafer: “Tarihsel Nüfus Bilim Açısından İstanbul’un Nüfusu ve Toplumsal Topografyası”, *Dünü ve Bugünüyle Toplum ve Ekonomi*, 3 (1992), s. 109-120.
- : “Dünden Bugüne İstanbul Nüfusu 1478-1950”, *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, XI, 1994, s. 108-111.
- Tümertekin, Erol ve Nazmiye Özgüç: *Beşerî Coğrafya: İnsan, Kültür, Mekân*, İstanbul: Çantay Kitapevi 2016.
- Türesay, Özgür: “Osmanlı Devleti’nin Fransızca Resmî Gazetesi: *Le Moniteur Ottoman* (1831-1836)”, *Kebikeç*, 53 (2022), s. 157-214.
- Varlık, Nühket: “İstanbul’da Veba Salgınları”, *Antik Çağ’dan XXI. Yüzyıla Büyük İstanbul Tarihi*, c. IV, ed. Çoşkun Yılmaz, İstanbul: İBB Kültür AŞ.-İSAM 2015, s. 146-151.
- Verrolot, Marie Pierre: *İstanbul’da Kolera: 1848 Salgını Üzerine Bir İnceleme*, çev. Özgür Yılmaz, İstanbul: Libra Yayınevi 2019.
- Walsh, Robert: *İrlandalı Bir Vaizin Gözüyle II. Mahmud İstanbul’u*, çev. Zeynep Rona, İstanbul: Kitap Yayınevi 2021.
- Yağcı, Zübeyde Güneş: “Osmanlı Toplumunda Mahallenin Dışındakiler: Bekâr Odaları ve Bekârlar”, *Türk İslam Medeniyeti Akademik Araştırmalar Dergisi*, X/19 (2015), s. 65-85.
- Yeşil, Fatih: “III. Selim Devri Siyasi Literatürüne Bir Katkı: Yeni Bir Layiha Üzerine Notlar”, *Belleten*, LXXVI/272 (2012), s. 75-146.
- : *İhtilaller Çağında Osmanlı Ordusu: Osmanlı İmparatorluğunda Sosyoekonomik ve Sosyopolitik Değişim Üzerine Bir İnceleme (1793-1826)*, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları 2016.
- Yıldırım, Nuran: ““Karantina İstemezük”: Osmanlı Coğrafyasında Karantina Uygulamalarına İsyandar”, *14. Yüzyıldan Cumhuriyet’e Hastalıklar, Hastaneler ve Kurumlar: Sağlık Tarihi Yazıları-I*, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları 2014, s. 70-88.
- Yıldız, Gültekin: *Neferin Adı Yok: Zorunlu Askerliğe Geçiş Sürecinde Osmanlı Devleti’nde Siyaset, Ordu ve Toplum (1826-1839)*, İstanbul: Kitabevi 2009.
- : “Payitaht İstanbul’un Son Yüzyılı”, *Antik Çağ’dan XXI. Yüzyıla Büyük İstanbul Tarihi*, c. II, ed. Çoşkun Yılmaz, İstanbul: İBB Kültür AŞ.-İSAM 2015, s. 174-233.

C. Dijital Kaynak

<http://www.kadisicilleri.org/goster.php?blm=ist154&bsm=ist154b381> (Erişim Tarihi: 19.7.2023)

Ek-1: Örnek Bir Jurnal

[illegible]

Ek-2: 1834 Yılına Ait Tablolar**Dini-Etnik Grupların Toplam Nüfusu**

Tarih	Müslüman	Rum	Ermeni	Katolik	Yahudi	Toplam
14.12.1833-11.01.1834	76.009	53.197	48.274	4.309	11.403	193.192
11.02.1834-11.03.1834	76.990	53.967	48.569	4.342	11.418	195.286
12.03.1834-10.04-1834	77.991	53.033	49.202	4.316	11.431	195.973
11.04.1833-09.05.1834	78.512	53.582	49.255	4.304	11.451	197.104
10.05.1834-08.06.1834	78.461	53.537	48.347	4.288	11.418	196.051
09.06.1834-07.07.1834	78.081	53.474	48.958	4.298	11.385	196.196
08.07.1834-06.08.1834	78.208	53.895	49.617	4.306	11.378	197.404
07.08.1834-04.09.1834	78.404	52.635	47.210	4.280	11.341	193.870
05.09.1834-04.10.1834	77.873	50.311	47.363	4.335	11.229	191.111

Çocuk Nüfus

Tarih	Müslüman	Rum	Ermeni	Katolik	Yahudi	Toplam
14.12.1833-11.01.1834	17.176	6.796	9.304	1.040	3.464	37.780
11.02.1834-11.03.1834	17.258	6.859	9.430	1.048	3.519	38.114
12.03.1834-10.04-1834	17.514	6.775	9.452	1.053	3.547	38.341
11.04.1833-09.05.1834	17.796	6.873	9.504	1.051	3.570	38.794
10.05.1834-08.06.1834	17.806	6.916	9.512	1.035	3.598	38.867
09.06.1834-07.07.1834	17.800	6.942	9.561	1.042	3.616	38.961
08.07.1834-06.08.1834	17.814	6.949	9.618	1.043	3.606	39.030
07.08.1834-04.09.1834	17.769	6.950	9.528	1.056	3.632	38.935
05.09.1834-04.10.1834	17.668	6.022	9.541	1.059	3.588	37.878

Yetişkin Nüfus

Tarih	Müslüman	Rum	Ermeni	Katolik	Yahudi	Toplam
14.12.1833-11.01.1834	43.784	14.995	20.391	2.834	7.896	89.900
11.02.1834-11.03.1834	43.478	14.984	20.289	2.797	7.850	89.398
12.03.1834-10.04-1834	43.714	14.570	20.107	2.782	7.849	89.022
11.04.1833-09.05.1834	44.046	14.680	20.022	2.789	7.840	89.377
10.05.1834- 08.06.1834	44.140	14.663	19.541	2.776	7.782	88.902
09.06.1834-07.07.1834	43.894	14.638	19.695	2.769	7.726	88.722
08.07.1834-06.08.1834	43.656	14.629	19.811	2.765	7.739	88.600
07.08.1834-04.09.1834	43.560	14.481	19.425	2.743	7.670	87.879
05.09.1834-04.10.1834	43.360	14.138	19.326	2.751	7.612	87.187

Bekar Nüfus

Tarih	Müslüman	Rum	Ermeni	Katolik	Yahudi	Toplam
14.12.1833-11.01.1834	15.049	31.406	18.579	435	43	65.512
11.02.1834-11.03.1834	16.254	32.124	18.850	497	49	67.774
12.03.1834-10.04-1834	16.763	31.688	19.643	481	35	68.610
11.04.1833-09.05.1834	16.670	32.029	19.279	464	41	68.483
10.05.1834-08.06.1834	16.515	31.958	19.294	477	38	68.282
09.06.1834-07.07.1834	16.387	31.894	19.702	487	43	68.513
08.07.1834-06.08.1834	16.738	32.317	20.188	498	33	69.774
07.08.1834-04.09.1834	17.075	31.204	18.257	481	39	67.056
05.09.1834-04.10.1834	16.845	30.151	18.496	525	29	66.046

İstanbul'a Yerleşen Nüfus

Tarih	Müslüman	Rum	Ermeni	Katolik	Yahudi	Toplam
14.12.1833-11.01.1834	1.523	2.079	445	0	1	4.048
11.02.1834-11.03.1834	1.661	806	582	59	16	3.124
12.03.1834-10.04-1834	1.536	191	1.014	15	5	2.761
11.04.1833-09.05.1834	777	237	274	0	8	1.296
10.05.1834-08.06.1834	499	452	29	11	0	991
09.06.1834-07.07.1834	726	92	418	25	7	1.268
08.07.1834-06.08.1834	950	649	693	22	0	2.314
07.08.1834-04.09.1834	1.002	0	246	10	0	1.258
05.09.1834-04.10.1834	800	548	282	68	7	1.705

İstanbul'dan Ayrılan/Gönderilenler

Tarih	Müslüman	Rum	Ermeni	Katolik	Yahudi	Toplam
14.12.1833-11.01.1834	419	172	124	15	15	745
11.02.1834-11.03.1834	644	199	263	10	18	1.134
12.03.1834-10.04-1834	787	303	298	15	29	1.432
11.04.1833-09.05.1834	853	212	278	19	9	1.371
10.05.1834-08.06.1834	877	419	621	27	33	1.977
09.06.1834-07.07.1834	1.320	444	423	28	58	2.273
08.07.1834-06.08.1834	1.271 ¹⁵⁸	447	375	15	32	2.140
07.08.1834-04.09.1834	1.260	834	1.584	33	33	3.744
05.09.1834-04.10.1834	1.360	1.379	1.210	29	38	4.016

158 Belgede 1270 olarak yazılmıştır.

İstanbul'da Doğum Sayıları

Tarih	Müslüman	Rum	Ermeni	Katolik	Yahudi	Toplam
14.12.1833-11.01.1834	75	38	72	9	39	233
11.02.1834-11.03.1834	121	48	87	4	61	315
12.03.1834-10.04-1834	424	163	96	6	43	732
11.04.1833-09.05.1834	179	39	91	5	39	353
10.05.1834-08.06.1834	64	24	97	4	23	212
09.06.1834-07.07.1834	56	45	72	4	45	222
08.07.1834-06.08.1834	62	26	67	6	22	183
07.08.1834-04.09.1834	60	35	79	12	39	225
05.09.1834-04.10.1834	75	72	64	9	33	253

İstanbul'da Ölüm Sayıları

Tarih	Müslüman	Rum	Ermeni	Katolik	Yahudi	Toplam
14.12.1833-11.01.1834	122	18	74	2	18	214
11.02.1834-11.03.1834	205	17	53	10	24	309
12.03.1834-10.04-1834	420	507	145	26	20	1.118
11.04.1833-09.05.1834	158	153	155	11	44	521
10.05.1834-08.06.1834	100	33	120	5	20	278
09.06.1834-07.07.1834	82	33	77	5	23	220
08.07.1834-06.08.1834	111	62	122	14	28	337
07.08.1834-04.09.1834	165	66	116	7	42	396
05.09.1834-04.10.1834	269	123 ¹⁵⁹	95	8	84	456

159 Belgede 129 olarak yazılmıştır.

İstanbul'dan Taşraya Gidip-Gelen Sayısı

Tarih	Müslüman	Rum	Ermeni	Katolik	Yahudi	Toplam
14.12.1833-11.01.1834	541	109	162	4	38	854
11.02.1834-11.03.1834	495	131	154	11	15	806
12.03.1834-10.04-1834	604	116	93	15	23	851
11.04.1833-09.05.1834	383	192	111	2	11	699
10.05.1834- 08.06.1834	329	22	15	3	6	375
09.06.1834-07.07.1834	665	302	380	15	24	1.386
08.07.1834-06.08.1834	476	386	393	5	10	1.270
07.08.1834-04.09.1834	602	17	173	3	14	809
05.08.1834-04.10.1834	427	40	192	13	17	689

Ek-3: 1837 Yılına Ait Tablolar**Dini-Etnik Grupların Toplam Nüfusu**

Tarih	Müslüman	Rum	Ermeni	Katolik	Yahudi	Toplam
07.02.1837-08.03.1837	76.937	49.439	46.338	4.961	11.036	188.711
07.05.1837-04.06.1837	78.933	48.994	47.230	4.974	11.021	191.152
03.08.1837-01.09.1837	77.940	48.225	45.849	4.994	10.933	187.941
31.10.1837-28.11.1837	77.514	48.108	46.081	4.965	10.942	187.610
29.11.1837-28.12.1837	78.452	48.130	46.228	4.955	11.003	188.768

Çocuk Nüfus

Tarih	Müslüman	Rum	Ermeni	Katolik	Yahudi	Toplam
07.02.1837-08.03.1837	13.522	10.620	9.016	1.191	3.351	37.700
07.05.1837-04.06.1837	13.665	10.671	9.115	1.211	3.355	38.017
03.08.1837-01.09.1837	13.616	10.636	9.205	1.227	3.328	38.012
31.10.1837-28.11.1837	13.803	10.686	9.284	1.241	3.356	38.370
29.11.1837-28.12.1837	13.902	10.719	9.353	1.250	3.412	38.636

Yetişkin Nüfus

Tarih	Müslüman	Rum	Ermeni	Katolik	Yahudi	Toplam
07.02.1837-08.03.1837	40.208	12.773	18.738	2.758	7.146	81.623
07.05.1837-04.06.1837	40.223	12.656	19.101	2.808	7.131	81.919
03.08.1837-01.09.1837	39.617	12.513	19.022	2.803	7.069	81.024
31.10.1837-28.11.1837	40.282	12.399	18.881	2.766	7.078	81.406
29.11.1837-28.12.1837	40.631	12.382	18.867	2.766	7.058	81.704

Bekar Nüfus

Tarih	Müslüman	Rum	Ermeni	Katolik	Yahudi	Toplam
07.02.1837-08.03.1837	23.207	26.046	18.584	1.012	539	69.388
07.05.1837-04.06.1837	25.045	25.667	19.014	955	535	71.216
03.08.1837-01.09.1837	24.707	25.076	17.622	964	536	68.905
31.10.1837-28.11.1837	23.429	25.023	17.916	958	530	67.856
29.11.1837-28.12.1837	23.919	25.029	18.008	939	533	68.428

İstanbul'a Yerleşen Nüfus

Tarih	Müslüman	Rum	Ermeni	Katolik	Yahudi	Toplam
07.02.1837-08.03.1837	816	95	276	10	2	1199
07.05.1837-04.06.1837	548	110	272	27	6	963
03.08.1837-01.09.1837	781	76	57	6	6	926
31.10.1837-28.11.1837	557	333	193	0	0	1083
29.11.1837-28.12.1837	322	223	115	1	4	665

İstanbul'dan Ayrılan/Gönderilenler

Tarih	Müslüman	Rum	Ermeni	Katolik	Yahudi	Toplam
07.02.1837-08.03.1837	731	110	93	6	17	957
07.05.1837-04.06.1837	1.114	350	600	55	23	2.243
03.08.1837-01.09.1837	1.776	657	1.227	18	23	3.701
31.10.1837-28.11.1837	1.090	526	278	16	13	1.675
29.11.1837-28.12.1837	161	333	130	15	4	1.121

İstanbul'da Doğum Sayıları

Tarih	Müslüman	Rum	Ermeni	Katolik	Yahudi	Toplam
07.02.1837-08.03.1837	93	37	56	10	56	252
07.05.1837-04.06.1837	89	52	38	8	27	214
03.08.1837-01.09.1837	87	20	67	5	47	226
31.10.1837-28.11.1837	101	20	63	7	29	220
29.11.1837-28.12.1837	19	28	68	10	54	179

İstanbul'da Ölüm Sayıları

Tarih	Müslüman	Rum	Ermeni	Katolik	Yahudi	Toplam
07.02.1837-08.03.1837	382	122	91	8	69	672
07.05.1837-04.06.1837	123	133	84	7	26	373
03.08.1837-01.09.1837	278	113	80	6	67	544
31.10.1837-28.11.1837	159	34	55	4	35	308
29.11.1837-28.12.1837	48	40	45	4	26	252

İstanbul'dan Taşraya Gidip-Gelen Sayısı

Tarih	Müslüman	Rum	Ermeni	Katolik	Yahudi	Toplam
07.02.1837-08.03.1837	449	76	134	22	13	694
07.05.1837-04.06.1837	505	202	1045	15	24	1.791
03.08.1837-01.09.1837	481	102	93	2	2	680
31.10.1837-28.11.1837	596	332	28	1	52	1.009
29.11.1837-28.12.1837	102	23	13	0	7	181